

บ.ที่ ๒

การบริหารงานที่ดินในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนการ
ออกโฉนดที่ดินแบบใหม่ใน พ.ศ. ๒๔๔๔

กิจการสำคัญเกี่ยวกับที่ดินก่อนการออกโฉนดที่ดินแบบใหม่ใน พ.ศ. ๒๔๔๔ เน้นหนักปัญหาสองประการ ประการที่หนึ่ง รัฐบาลสนใจในการเรียกเก็บภาษีจากที่ดิน คือ อากรค่านาและอากรสวน โดยมีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบวิธีการเก็บภาษีเสมอ ๆ ประการที่สอง คือ ปัญหาการวิวาทเรื่องที่ดินอันเนื่องมาจากการชุกคดอง โดยเฉพาะการชุกคดองของบริษัทชุกคดองและคunasยามจำกัด บริเวณตำบลทุ่งหลวง ปัญหาประการหลังเป็นปัญหาละเอียดอ่อน และรัฐบาลได้ใช้ความพยายามในการที่จะแก้ไขปัญหาวิวาท และได้กลายเป็นจุดสำคัญจุดหนึ่งที่จะก่อให้เกิดการออกโฉนดที่ดินใน พ.ศ. ๒๔๔๔ เพื่อที่จะเข้าใจถึงที่มาของการปฏิรูปกฎหมายครั้งสำคัญ ควรจะทราบถึงนโยบายเกี่ยวกับที่ดินของรัฐบาลก่อนการออกโฉนดที่ดินตามมาตรฐานสากล

การเก็บภาษีที่ดินในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในระยะต้น ๆ รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปัญหาวิวาทและความยุ่งยากเกี่ยวกับการแก่งแย่งที่ดินมีปรากฏบ้าง รัฐบาลเพียงแต่ออกประกาศเพื่อแก้ไขปัญหาให้หมดสิ้นไปชั่วคราว ดังเช่นใน พ.ศ. ๒๔๒๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงออกประกาศยกเลิกการขายฝากสวนและนาแก่กัน พ.ศ. ๒๔๐๕ ซึ่งประกาศใช้ในรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เนื่องจากในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สวนและนามีราคาสูงขึ้น ราษฎรซึ่งได้นำสวนและนาไปจำนำหรือขายฝากต้องการที่ดินจึงฟ้องร้องขอไถ่ที่เหล่านั้กลับคืน เพื่อยุติปัญหากังกล่าว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงออกประกาศให้ศาลตัดสินว่าผู้ถือหนังสือสำคัญเป็นผู้นิกรรมสิทธิ์^๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

^๑ กฎหมายประกาศรัชกาลที่ ๔, เล่ม ๔. "ประกาศเรื่องจำนำและขายฝากกรรมสิทธิ์ที่ดิน พ.ศ. ๒๔๐๕" หน้า ๕๑ - ๕๒.

ทรงเห็นว่าประกาศนี้มีข้อบกพร่องเพราะผู้รับขายฝาก หรือผู้รับจำนำ อาจจะไม่ยอมให้ผู้ขายฝากหรือผู้จำนำไถ่คืน ในบางกรณีบิดามารดามีบุตรหลายคนได้แบ่งที่ดินให้บุตร โดยให้บุตรคนโตหรือญาติพี่น้องเก็บโฉนดไว้ ผู้ถือโฉนดตราแดงอาจจะอ้างว่าที่ดินทั้งหมดเป็นของตนได้ นอกจากนี้โจรผู้ร้ายอาจจะขโมยโฉนดตราแดงขายแก่บุคคลอื่น ด้วยเหตุนี้ พระองค์จึงทรงออกประกาศดังกล่าว^๑ จะเห็นว่าเป็นการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าให้หมดสิ้นเท่านั้นไม่ได้ปฏิรูปกฎหมายที่ดินอย่างจริงจัง

สิ่งที่รัฐบาลสนใจมากเกี่ยวกับที่ดินในระยะนั้นคือ การเก็บภาษีที่ดินซึ่งแบ่งได้เป็นอากรค่านาและอากรสวน ถ้าพิจารณาถึงการใช้จ่ายในการปรับปรุงประเทศทุก ๆ ด้านในสมัยนั้นแล้ว จะเห็นได้ว่ารัฐบาลมีความจำเป็นในการปรับปรุงการเก็บภาษีที่ดินเพื่อจะให้คู่ควรกับรายจ่าย ด้วยเหตุนี้เองรัฐบาลจึงสนใจจะเก็บผลประโยชน์จากที่ดินมากกว่าที่จะจัดระเบียบของที่ดิน

การเก็บอากรค่านา

การเก็บอากรค่านาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

การเก็บอากรค่านาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น รัฐบาลจะแต่งตั้งข้าหลวงออกไปประเมินอากรนาฟางลอยทุกปี ส่วนนาคูโคหรือนาหวานนั้นราษฎรจะชำระทางข้าวกานาตามตราแดงซึ่งเป็นหนังสือแสดงจำนวนเนื้อที่นาที่ครอบครองอยู่^๒ ข้าหลวงเสนาจะเชิญตราจากเมืองหลวงมายังเจ้าเมือง เจ้าเมืองจะจัดกรมการกำนันออกเดินประเมินนา ราษฎรซึ่งได้ชำระทางข้าวกานาจะได้รับตั๋วฎีกาประทับตราด้วย

^๑รวมกฎหมายเกี่ยวกับที่ดิน, พระบรมราโชบายความสงไสยในพระราชบัญญัติในรัชกาลที่ ๔ ว่าด้วยขายสวนแลนา พ.ศ. ๒๔๐๘, หน้า ๔๓ - ๓๕.

^๒ชุมนุมประกาศรัชกาลที่ ๔ เล่ม ๓. "ประกาศพระราชบัญญัติเรื่องนาตราแดงแลนาคูโค พ.ศ. ๒๔๐๗, หน้า ๕๔๔.

คืนสอว่าชำระเงินแล้ว" วิธีการเก็บหางข้าวค่านาหรือภาษีที่นา เช่นนี้มีปรากฏถึงต้นสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

วิธีการเก็บอากรค่านาเช่นนี้ มีขอบกวรวงสองประการ คือ

ประการที่หนึ่ง เป็นการเปิดโอกาสให้มีการนอกราษฎร์บังหลวง แม้ว่าจะมีการแต่งตั้งเจ้าหน้าที่ในการประเมินนาถึง ๓ คน คือ ขาหลวง กรมการ และกำนัน ก็ตาม ในทางปฏิบัติขาหลวงเป็นบุคคลเดียวที่มีอำนาจในการประเมินนา กรมการและกำนันมีหน้าที่เพียงประทับตราเท่านั้น ด้วยขอบกวรวง เช่นนี้ขาหลวงสามารถเบียดบังผลประโยชน์ให้แก่ตนเอง

ประการที่สอง ในกรณีทีที่นาแห่งหนึ่งไม่มีหนังสือสำคัญหรือหากมีแต่เจ้าของทำสูญหาย ราษฎรสามารถไขตัวฎีกาชำระเงินค่านาอ้างแก่ศาลได้เมื่อเกิดการวิวาทเรื่องทีนา ด้วยเหตุทีตัวฎีกาเขียนด้วยคินสอ ผู้มีเจตนาไม่บริสุทธิ์อาจจะคัดแปลง ฉะนั้น วิธีการใช้คินสอบันทึกจึงเป็นวิธีการที่ไม่เหมาะสม

การปรับปรุงการเก็บอากรค่านาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นขอบกวรวงดังกล่าวจึงทรงมีพระราชประสงค์ที่จะแก้ไขวิธีการออกประเมินอากรค่านาเพื่อให้ราษฎรชำระภาษีให้ถูกต้อง และรัฐบาลได้รับเงินภาษีตรงตามความเป็นจริง วิธีการเดินประเมินนาใหม่เป็นดังนี้ คือ เสนา กรมการ และกำนัน ทำงานพร้อมกันทุกครั้งที่มีการเดินประเมินนา แต่ละคนทำบัญชีของตนเกี่ยวกับนาในอำเภอหนึ่ง ๆ ว่า เจ้าของนาชื่ออะไร มีนาคู่โค และนาฟางลอยมากน้อยเท่าใด รวมทั้งนาที่ได้มาใหม่ด้วย นอกจากนี้บัญชีนี้จะแสดงการสำรวจทีนาในอำเภอหนึ่ง ๆ ด้วยว่า ในอำเภอนั้นมีนาเป็นเนื้อทีเท่าใด ผลผลิตได้เท่าไร

รวมกฎหมายเกี่ยวกับที่ดิน, "พระราชบัญญัติสำหรับผู้รักษาเมือง" กรมการแลเสนา กำนัน อำเภอ ซึ่งจะออกเดินประเมินนา พ.ศ. ๒๔๑๗, หน้า ๒๓.

เป็นต้น เสนา กรมการ และกำนันทำหน้าที่ประเมินนาเพื่อเก็บภาษีอากรก็จริงอยู่ แต่
ขณะเดียวกันก็เป็นผู้สำรวจที่ดินด้วย

การเก็บภาษีที่นาแบบใหม่นี้รัดกุมมากยิ่งขึ้น โดยให้มีตัวฎีกาพิมพ์แบบใหม่
มีจำนวนเงินปรากฏอยู่ด้วย เช่น ราษฎรต้องชำระอากรค่านาเป็นจำนวน ๑๐ ตำลึง
๓ บาท ๑ เฟื้อง เสนาจะมอบตัวฎีกาพิมพ์ใบละ ๑๐ ตำลึง ๓ บาท และ ๑ เฟื้อง
รวมเป็นสามใบ พร้อมกับประทับตราของเสนา กรมการ และกำนัน แล้วจึงมอบให้
แก่ราษฎรที่มาชำระอากรค่านา หลังตัวพิมพ์มีชื่อของเจ้าของนา จำนวนนาที่ทำและ
จำนวนเงินอากรที่ชำระปรากฏอยู่โดยใช้น้ำหมึกบันทึก

เมื่อข้าหลวง เสนา และกรมการ ได้รับเงินอากรค่านาจากราษฎรในตำบล
ใด ตำบลหนึ่ง ข้าหลวงเสนาและกรมการจะทำใบเสร็จแสดงจำนวนเงินที่ได้รับจาก
เจ้าของนามอบให้แก่กำนันฉบับหนึ่ง กำนันจะทำหนังสือพร้อมทั้งประทับตรามอบให้แก่
ข้าหลวงเสนาและกรมการฉบับหนึ่ง เพื่อเป็นการแสดงว่าข้าหลวงเสนาและกรมการได้
ประเมินนาในตำบลนั้นเสร็จเรียบร้อยแล้ว เมื่อได้รวบรวมอากรค่านาจากราษฎรแล้ว
ข้าหลวงเสนา กรมการและกำนันจะส่งบัญชีให้แก่เจ้าเมืองซึ่งเจ้าเมืองจะหักเงินค่านา
ไว้ส่วนหนึ่ง แยกต่างกันไปตามลักษณะของเมืองดังนี้ คือ กรุงเทพฯ ร้อยละ ๔
เมืองชั้นที่ ๑ ร้อยละ ๑๐ เมืองชั้นที่ ๒ ร้อยละ ๑๑ และเมืองชั้นที่ ๓ ร้อยละ ๑๒
เงินจำนวนนี้มอบแก่ข้าหลวงเสนา กรมการ กำนันและเจ้าเมืองเองด้วย เจ้าเมือง
จะเป็นผู้รักษาเงินที่ต้องส่งมายังเมืองหลวง ในการนำเงินมาให้เจ้าพนักงานกรมนา
ที่เมืองหลวงนั้น เจ้าเมืองและกรมการจะเป็นผู้จัดเรือและคนคุมเดินทางพร้อมกับ
ข้าหลวงเสนาเจ้าพนักงานกรมนาจะเป็นผู้นำเงินส่งแก่หอรัษฎากรพิพัฒน์^๑

แม้จะใช้วิธีที่รัดกุมขึ้น รัฐบาลก็ไม่สามารถขจัดและป้องกันการฉ้อราษฎร
บังหลวงได้ ข้าหลวงเสนา กรมการ กำนัน รวมทั้งเจ้าเมืองอาจจะใช้อำนาจหน้าที่
ร่วมมือกันฉ้อโกงรัฐบาล ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรง

^๑ เล่มเดียวกัน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓ - ๓๐.

ทราบหลงโทษไว้ว่า

. . . ถ้ามามีผู้มาร้องฟ้องว่า เสนากรรมกรกำนันคนใดกับเจ้าของเจ้าฉ้อคักเนื้อนา
มากเป็นนอย แลเสนากรรมกรทำตัวฎีกาแปลงปลอมฉ้อเงินคานาพระราช —
ทรัพย์หลวงพิจารณาเป็นสัตย์ ไหลงพระราชอาญาเขียนเสนากรรมกรคนละ ๕๐ ที่
ใหญ่เรียกเอาค่าสิ่งลทที่ไคไว้มากนอยเท่าใดมาแบ่งเป็น ๓ ส่วน ใหญ่โจทย
รอง ๒ ส่วน ไทตระลาการรัฐาระส่วน ๑ แตรราษฎรเจาของนาผู้ซึ่งคบคักกับ
เสนากรรมกรกำนันฉ้อบังนานั้น ไหลงพระราชอาญาเขียน ๕๐ ที่ . . .^๑

การใช้แสตมป์คานาแทนตัวฎีกาพิมพ์

ใน พ.ศ. ๒๔๑๘ ได้มีการเปลี่ยนแปลงวิธีการเก็บอากรคานา คือ ยกเลิก
ตัวฎีกาพิมพ์โดยใช้แสตมป์ซึ่งเป็นดวงตราพระจุลจอมเกล้าแทน^๒ ในระยะแรกยังไม่ได้
ประกาศเป็นพระราชบัญญัติ หากเป็นเพียงตราบังคับเจ้าเมือง กรมการและข้าหลวง
เสนาเท่านั้น เจ้าพนักงานประเมินนาได้ทำการฉ้อราษฎ์บังหลวงโดยไม่มอบแสตมป์
แก่ราษฎรครบจำนวนเงินที่ได้รับ ฎีกาบางฉบับไม่ติดแสตมป์ให้แก่ราษฎร เป็นต้น
เพื่อแก้ปัญหานี้ใน พ.ศ. ๒๔๒๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรง
ตราพระราชบัญญัติเพิ่มเติมขอพระราชบัญญัติซึ่งประกาศเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๗ โดยกำหนด
ให้ใช้แสตมป์ ๒ ชนิด แยกต่างกันตามราคา คือ คำดิ่ง ครึ่งคำดิ่ง หนึ่งบาท สองสลึง
หนึ่งสลึง และหนึ่งเฟื้อง ข้าหลวงเสนาจะเป็นผู้เขียนตัวฎีกาควยหมึก ภายในตัวฎีกา
มีชื่อของข้าหลวงเสนา กรมการ กำนัน และเจ้าของที่นา จำนวนนาที่ทำไครวมทั้ง
จำนวนอากรคานาที่เจ้าของนาไคชำระ ข้าหลวงเสนาจะต้องแจ้งจำนวนแสตมป์ที่ใช้
ปิดหลังตัวฎีการวมทั้งชนิดของแสตมป์ แล้วจึงประทับตราประจำของข้าหลวงเสนา
กรมการ และกำนัน รัฐบาลไคกำหนดไว้ควยว่าเจ้าของนาคควรตรวจดูตัวฎีกาและแสตมป์

^๑ เล่มเดียวกัน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗.

^๒ เล่มเดียวกัน, พระราชบัญญัติเพิ่มเติมขอพระราชบัญญัติซึ่งประกาศเมื่อ ณ
ปี่จอ ฉอศก คักราช ๑๒๓๖ สำหรับผู้รักษาเมืองกรมการและเสนากำนันอำนาจซึ่งจะ
ออกเดินประเมินนา, หน้า ๓๒.

ให้ถูกต้องเรียบร้อยแล้วจึงรับไป^๑ จะเห็นได้ว่ารัฐบาลได้พยายามแก้ไขเพื่อป้องกันการฉ้อโกงของเจ้าพนักงานประเมินฯ อย่างไรก็ตามข้าหลวงเสนายังคงสามารถใช้วิธีการทุจริตและหลีกเลี่ยงต่าง ๆ เพื่อแสวงหาผลประโยชน์ให้แก่ตนเอง เช่น หลวงสุนทรภักดิ์ซึ่งเป็นข้าหลวงเสนาคนหนึ่งคิดแสกมภ์ปลอมฉีกสีกให้แก่ราษฎร^๒

การที่รัฐบาลกำหนดบทลงโทษ และกวดขันการเก็บเงินค่านาทำให้ข้าหลวงเสนาที่ทำความฉ้อโกงมาสามารถภาพ เช่น ข้าหลวงเสนา กรมการ และกำนัน การเก็บอากรค่านาของเมืองนครศรีธรรมราช ประจำ พ.ศ. ๒๔๒๔ พ.ศ. ๒๔๒๕ พ.ศ. ๒๔๒๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ และ พ.ศ. ๒๔๓๐ ได้นำเงินและบัญชีที่ได้ทำการฉ้อโกงมาขอรับสภาพแก่พระเทพพิพิธสาส์ ข้าหลวงใหญ่กรมเกษตราธิการ และพระมหาสงครามข้าหลวงกรมพระกลาโหม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ โดยแจ้งกลโกงว่า

เมื่อเวลาชำระเงินค่านานั้น เรียกเงินเต็มเนื้อที่นาที่ได้ประเมินไว้ถาเนือนา เกาไร สิบไร สับหาไร ยี่สิบไร แล้วตัดจำนวนเงินจำนวนนาออกกึ่งบัญชีลงใหม่ ทรงจำนวนเงินจำนวนนาไว้แต่สามไร สี่ไร หกไร เกาไร ทำผู้กาใบเสร็จรับตรวจตราพระเจ้าจุลจอมเกล้าให้เจ้าของนาไป แล้วทำหางวาาสงศอกเจ้าพนักงานไต่ตรงกึ่งบัญชี และผู้กาใบเสร็จที่ตัดออก ถาเสนาจำนวนใดไม่รวมค้ำบัญชีวาราราชการ เมืองกรมการไม่ฉ้อเงินค่านาทำการเสนาหากดออกไม่.....^๓

^๑ เล่มเดียวกัน, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑ - ๓๓.

^๒ หจข., เอกสารกระทรวงเกษตราธิการ รัชกาลที่ ๕ หมายเลข กษ. ๓.๒/๒ เล่ม ๑ หนังสือของพระยาภาสกรวงศ์ กราบทูลพระเจ้าอนงยาเชอกรมหมื่นสมมกอมรพันธุ์ ลงวันที่ ๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๓.

^๓ หจข., เอกสารกระทรวงเกษตราธิการ รัชกาลที่ ๕ หมายเลข กษ. ๓.๒/๔ เล่ม ๑ หนังสือของพระเทพพิพิธสาส์ และพระมหาสงครามถึง าพณาธุกขุน ๗ ศาวา ลงวันที่ ๒๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๓.

อย่างไรก็ตาม การฉ้อโกงเงินค่านายังคงมีปรากฏอยู่ต่อมา บางเมือง การฉ้อโกงเงินค่านาเป็นไปอย่างกว้างขวางแทบทั้งเมือง เช่น ที่เมืองตรัง ดัง รายงานของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ผู้ว่าราชการเมืองว่า "การฉ้อคตเนื้อนาที่เมือง ตรัง ถ้าจะคตสิ้นทำโทษตามพระราชบัญญัติแล้วก็แทบจะทั้งเมือง เพราะการเคยฉ้อ ชินมาในหมู่กรมการและราษฎรแทบทั่วกันเสียแล้ว"^๑

การฉ้อโกงอากรค่านาเป็นไปอย่างมากมาย เสนาบดีกระทรวงเกษตรา- ธิการคนต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๓๕ คือ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) ได้ พยายามแก้ไขเพื่อยุติปัญหานี้

นอกเหนือจากการฉ้อราษฎ์บังหลวงของเจ้าพนักงานเก็บเงินค่านา ปัญหา อีกประการหนึ่งที่ต้องแก้ไข คือ เงินค่านาตกค้างอยู่กับข้าหลวงเสนาและผู้ว่าราชการ เมืองมาก ดังหนังสือของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี กราบบังคับมูลพระบาทสมเด็จพระ จุฬจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้

. . . กว๊ยข้าพระพุทธเจ้าได้ไปฉลองพระ เกศคุณ ในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวง เกษตราธิการ แลไกรับพระราชทานตรวจสอบราชการเก่าใหม่ซึ่งเป็นการ กังคางตึกชัคมา . . . แต่การเก่าที่ติดค้างทับถมมานั้นมีเป็นการสำคัญอยู่ในเวลานี้ ก็แต่รายเงินค่านาตกค้างอยู่กับข้าหลวงเสนา แลผู้ว่าราชการ เมืองเป็นอันมาก การนี้แม้ว่าจะไม่คิดชำระสะสางไฉนแล้วตลอดไปโดยเร็ว ก็จะเป็นการทับถม ทวีมมากขึ้น ครั้นนานปีไปเมื่อผู้ใดมารับตำแหน่งกระทรวงนาจะชำระสะสาง ไหเป็นการตลอดไป ก็จะไม่สามารถเป็นไปได เพราะเป็นการทับถมมานาน แลจะไม่มีตัวเสนามาชำระเร่งรัดควย . . . ^๒

^๑ หจข., เอกสารกระทรวงเกษตราธิการ รัชกาลที่ ๕ หมายเลข กษ. ๓.๒/๗ เล่ม ๑ หนังสือของพระยาภาสกรวงศ์ กราบบังคับรัชกาลที่ ๕ ลงวันที่ ๒๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๔.

^๒ หจข., เอกสารกระทรวงเกษตราธิการ รัชกาลที่ ๕ หมายเลข กษ. ๓.๒/๒ เล่ม ๑ หนังสือของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี กราบบังคับรัชกาลที่ ๕ ลงวันที่ ๑๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๕.

หม่อมราชวงศ์ เล็ก ซึ่งรับหน้าที่ตรวจตราเงินค้ำคานาได้รายงานไว้ในระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๘ - พ.ศ. ๒๔๐๘ มีเงินค้ำอยู่ที่ข้าหลวงเสนา ๘๖ คน รวมเป็นเงิน ๘,๘๕๘ ชั่ง ๑๐ บาท ๒๔ อัฐ^{*} ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๙ - พ.ศ. ๒๔๑๐ แสคมป์ค่างที่ผู้วาระาชการเมืองเป็นจำนวน ๑,๖๗๐ ชั่ง ๒๑ บาท ๒๔ อัฐ^{**} ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๐๘ - พ.ศ. ๒๔๑๐ จำนวนเงินค้ำคานาและแสคมป์ค่างที่ข้าหลวงเสนา ๓,๖๘๑ ชั่ง ๕๗ บาท ๓๒ อัฐ^{***} การไต่สวนเรียกเงินคืนเป็นงานลำบาก เพราะข้าหลวงเสนามักไม่อยู่^๑

รัฐบาลเห็นความสำคัญในการเก็บอากรค้ำชำระมาก จนถึงกับตั้งกองชำระเร่งเงินค้ำคานาและอากรค้ำ โดยมีหลวงทวยหาญรักษาเป็นเจ้าพนักงาน^๒ กองนี้ยังคงทำงานเรื่อยมา แม้กระทั่งรัฐบาลจะยุบกระทรวงเกษตราธิการเป็นกรมเกษตรการขึ้นอยู่กับกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ

นอกจากรัฐบาลจะประสบปัญหาการณัรชาญ์บังหลวงแล้ว ในบางขณะข้าหลวงเสนาไม่ได้ทำการสำรวจที่นาด้วยตนเอง ทำให้การสำรวจเนื้อที่นาผิดพลาด ราษฎรได้มาฟ้องร้องต่อกระทรวงเกษตราธิการหลายราย ตัวอย่างเช่นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ ข้าหลวงเสนาออกไปทำการสำรวจเพื่อให้ราษฎรชำระอากรค้ำคานา พระยาอุไทยมนตรีผู้วาระาชการเมืองปราจีนบุรี ให้หลวงอภัยพิจารณาบัญชีเรื่องราวมายังเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีว่าพระยาปราจีนบุรีบิดาคงของพระยาอุไทยมนตรี ว่านาบริเวณตำบลบางกะปิ แขวงกรุงเทพฯ โค่นที่นา ๓๐ ไร่ เมื่อทราบข่าวข้าหลวงเสนาได้ออกเดินประเมินนาจึง

^๑ เรื่องเดียวกัน หนังสือของหม่อมราชวงศ์เล็ก ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ลงวันที่ ๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๕.

^๒ หจจ., เอกสารกระทรวงเกษตราธิการ (ใหม่) แผนกหนังสือเก่า เล่ม ๒๒ เรื่องที่ ๘๓๑ หนังสือของหลวงทวยหาญรักษา ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ลงวันที่ ๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๕.

* หรือ ๗๑๖๖๕๐ บาท ๓๗/๗๓๖๓
 ** หรือ ๑๓๓๖๒๑ บาท ๓๗/๗๓๖๓
 *** หรือ ๒๑๔๕๕๓๗ บาท ๕๐/๗๓๖๓

ให้นายเปี่ยมเป็นคนคอยนำ แต่ข้าหลวงไม่ได้รับไว้ค นายเปี่ยมจึงไปหากำนัน กำกับ
กรมการ และผู้แทนข้าหลวงเสนา ไข่มอบใบนำมาให้โดยกล่าวว่า ไม่ต้องทำการ
สำรวจ ใบนำที่ให้มาจำนวนเนื้อนาที่ต้องชำระอากร ๒๐ ไร่ ๑ งาน เกินกว่า
ที่ทำไว้ ๓๐ ไร่ ๑ งาน นายเปี่ยมรับใบนำมาเพราะอ่านหนังสือใบออก พระยา-
ปราจินบุรีให้นำไปคืน ทางข้าหลวงเสนาไม่ยอมรับ^๑

การเสนอการแต่งตั้งเจ้าพนักงานกรมนาประจำตำบลและการแต่งตั้ง
ข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นข้าหลวงเสนา

เมื่อการเก็บอากรกานาบกพร่องและรั่วไหลเช่นนี้ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี
ได้เสนอร่างพระราชบัญญัติลักษณะที่นาเพื่อเป็นการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ เกี่ยวกับที่นา
และในขณะเดียวกันได้เสนอความคิดเห็นเกี่ยวกับการเก็บอากรกานาให้เต็มเม็ดเต็ม
หน่วย โดยเสนอการจัดตั้งเจ้าพนักงานกรมนาประจำตำบลต่าง ๆ^๒ จะเห็นได้ว่า
เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีสนใจการจัดตั้งเจ้าพนักงานกรมนาประจำตำบลต่าง ๆ มาก
ไว้มีหนังสือมายังพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ เสนาบดีกระทรวงมหรชาคร
เสนอเหตุผลในการจัดตั้งเจ้าพนักงานกรมนาประจำตำบลดังนี้ คือ

ก. การเก็บเงินค่านาสามารถทำได้รวดเร็วกว่าแบบเก่า เพราะมีข้าหลวง
กรมนาประจำเมือง เมื่อเกิดปัญหาใด ๆ ก็ตาม ข้าหลวงกรมนาสามารถแก้ไขได้รวด-
เร็วกว่าการแต่งตั้งเจ้าพนักงานออกไปประเมินนาแต่ละปี

^๑ หจข., เอกสารกระทรวงเกษตราธิการ (ใหม่) แผนหนังสือเก่า
เล่ม ๓๔ เรื่องที่ ๑๒๕๓ หนังสือของหลวงอภัยพิจารณ์ ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี
ลงวันที่ ๑๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๘

^๒ หจข., เอกสารกระทรวงเกษตราธิการ รัชกาลที่ ๕ หมายเลข
กษ. ๓.๒/๑๐ เล่ม ๑ หนังสือของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี กราบบังคับมทูลรัชกาลที่ ๕
ลงวันที่ ๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๗.

ข. รัฐบาลจะได้รับเงินอากรค่านามากขึ้นกว่าที่เป็นอยู่ เพราะข้าหลวง
กรมฯซึ่งแต่งตั้งออกไปแต่ละปีนั้นไม่รู้จักภูมิประเทศของแต่ละเมืองดีพอ ข้าหลวงมัก
ไว้วางใจกำนันโดยให้กำนันทำการเก็บอากรค่านาตามลำพัง ด้วยเหตุนี้ถ้าข้าหลวง
กรมฯไปประจำตามเมืองแล้ว จะทำให้คุณเคยกับภูมิประเทศ เงินค่านาจะถูกคอง
ตามความเป็นจริง

ค. ข้าหลวงกรมฯประจำตำบลสามารถขจัดปัญหาการออกโฉนดตราจอง
สำหรับที่นาซึ่งเป็นเรื่องยุ่งยากมากหลังจากเก็บอากรค่านาเรียบร้อยแล้ว ข้าหลวง
กรมฯมีโอกาที่จะตรวจตราดูแลการออกหนังสือสำคัญซึ่งเป็นการค่อย ๆ ลดความ
ยุ่งยากในการวิวาทได้ นอกจากนี้จะมีการทำทะเบียนหนังสือสำคัญที่ได้ออกไปแล้ว
รวมทั้งโฉนดตราจองที่จะออกให้แก่ผู้มาขอจับจองที่จะออกให้แก่ผู้มาขอจับจองด้วย

ง. เป็นการเตรียมการสำหรับการออกพระราชบัญญัติที่ดินในอนาคต
งานจะเป็นระเบียบสะดวกแก่การจัดการบริหารที่ดินยิ่งขึ้น^๑

จะเห็นได้ว่าข้อเสนอในการแต่งตั้งข้าหลวงกรมฯประจำตามหัวเมือง
ต่าง ๆ ของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีนั้น เป็นก้าวสำคัญในการรักษาระเบียบหนังสือ
สำคัญสำหรับที่ดิน และเป็นวิธีที่จะเก็บเงินค่านาได้เต็มเม็ดเต็มหน่วยยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตาม
ก็ตามพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยา
สุรศักดิ์มนตรี แสดงพระราชดำริเกี่ยวกับหน้าที่ของข้าหลวงกรมฯที่จะตั้งขึ้นใหม่ว่า

... ไม่แนลงว่าจะตั้งข้าหลวงกรมฯมีอำนาจเพียงใด การที่จะเกี่ยวข้องกับ
ข้าหลวงเทศาภิบาลและเจ้าเมืองกรมการ ไม่รู้ว่าจะเกี่ยวข้องกับปฏิบัติราชการ
ต่อกันและกันเพียงไร ถ้าตั้งเวลานี้ข้าหลวงแลเจ้าเมืองกรมการจะตองปฏิบัติ
ราชการต่อกันและกันตามแบบทองคำเดิมซึ่งเห็นอยู่แล้วว่าเป็นการบกพรอง

^๑ หจข., เอกสารกระทรวงเกษตราธิการ รัชกาลที่ ๕ หมายเลข กษ.
๓.๒/๑๐ เล่ม ๑ หนังสือเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ
กรมหมื่นสมมตอมรพันธ์ ลงวันที่ ๒๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๗.

ไม่เป็นทางที่จะให้การเรียบร้อยได้. . .^๑

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นคำรงราชานุภาพ ทรงมีความเห็นว่าการเก็บอากรค่านา ประจำ พ.ศ. ๒๔๓๘ นี้ ควรแต่งตั้งให้ชาวหลวงเทศาภิบาลเป็นข้าหลวงเสนาจะเหมาะสมกว่าข้าหลวงเสนาจากกรุงเทพฯ โดยพระองค์ทรงมีเหตุผลว่า การเก็บอากรค่านาไม่ค่อยจะได้ผล เพราะว่ามี การขัดแย้งระหว่างข้าหลวงเสนากับผู้ว่าราชการเมืองและกรมการเสมอ^๒ ดังเช่นในสมัยพระยาภาสกรวงศ์เป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ ผู้ว่าราชการเมือง อาจจะใช้กรมการซึ่งกำกับข้าหลวงเสนาไปทำหน้าที่อย่างอื่นหรือผู้ว่าราชการเมืองเปลี่ยนตัวกำกับเสมอ ๆ จนกระทั่งกำนันไม่รู้จักหน้าที่และราษฎรในตำบลที่ตนต้องทำงาน^๓ สมเด็จพระหมื่นคำรงราชานุภาพทรงเสนอว่า ถ้ากระทรวงเกษตราธิการแต่งตั้งข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นข้าหลวงเสนาทุกมณฑลเหมือนดังเช่นที่กระทำในมณฑลพิษณุโลกแล้ว ความขัดแย้งคงจะไม่เกิดขึ้น เพราะข้าหลวงเทศาภิบาลมีหน้าที่รับผิดชอบและบังคับบัญชาผู้ว่าราชการเมืองและกรมการอยู่แล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นด้วยโดยทรงมีพระราชดำริว่าให้ข้าหลวงเทศาภิบาลลงจัดการ^๔ ด้วยเหตุนี้การเก็บ

^๑ เรื่องเดียวกัน, พระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ ๕ พระราชทานเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ลงวันที่ ๒๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๘.

^๒ เรื่องเดียวกัน, พระหัตถเลขาของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นคำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูล รัชกาลที่ ๕ ลงวันที่ ๑๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๘.

^๓ หจช., เอกสารกระทรวงเกษตราธิการ รัชกาลที่ ๕ หมายเลข กษ. ๓.๕/๒ เล่ม ๑ หนังสือของพระยาภาสกรวงศ์ กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ลงวันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๓๓.

^๔ หจช., เอกสารกระทรวงเกษตราธิการ รัชกาลที่ ๕ หมายเลข กษ. ๓.๕/๑๐ เล่ม ๑ พระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ ๕ พระราชทานเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ลงวันที่ ๒๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๘.

อาคารค่านาจึงเปลี่ยนมือจากข้าหลวงเสนาจากเมืองหลวง เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล สมเด็จพระที่นั่งคำร์นราชนาฎราชทรง ายงานผลจากการเปลี่ยนแปลงการ เก็บอาคาร ค่านาว่า "การเรียบบรอยตลอดมา แลเก็บได้เงินค่านามากขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก"^๑

การตั้งกรมสรรพากร

ใน พ.ศ. ๒๔๔๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งกรมสรรพากรขึ้นมาเพื่อเก็บภาษีอากรต่าง ๆ ที่เคยอยู่ในความรับผิดชอบของกรมพระคลังมหาสมบัติ และพระคลังสินค้ามาก่อน ได้แก่ อาคารค่านา อาคารนาเกลือ อาคารสมพัคสร อาคารสวน อาคารต้นตาลโตนด อาคารค่าน้ำ ภาษีผ่านด่าน ภาษีขาเข้า และภาษีขาออก (ยกเว้นมณฑลกรุงเทพฯ กรมศุลกากร เป็นผู้เก็บ) ภาษีโรงเรือน อาคารฟองเต่า เงินค่าราชการ ค่าอนุญาตฆ่าสัตว์ ค่าอนุญาตเล่นการพนัน และค่าปรับภาษีอากร กรมสรรพากรที่จัดตั้งขึ้นนี้แยกออกเป็น ๒ กรม คือ กรมสรรพากรนอก ทำหน้าที่เก็บเงินภาษีอากรในส่วนภูมิภาคขึ้นต่อกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ซึ่งต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๔๒ ได้ย้ายมาขึ้นต่อกระทรวงมหาดไทย ส่วนกรมสรรพากรใน มีหน้าที่เก็บเงินภาษีอากรในมณฑลกรุงเทพฯ ขึ้นกับกระทรวงนครบาล^๒ ด้วยเหตุนี้การเก็บภาษีอากรค่านาจึงเปลี่ยนแปลงขึ้นอยู่กับ กรมสรรพากรในและกรมสรรพากรนอก

^๑ หจข., เอกสารกระทรวงเกษตรราภิการ รัชกาลที่ ๕ หมายเลข กษ. ๓.๒/๓๑ เดม ๕. พระหัตถ์เลขของพระเจ้าอนงยาเธอ กรมหมื่นคำร์นราชนาฎราชกรมบังคมทูล รัชกาลที่ ๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๓ (ไม่มีวันที่)

^๒ สมสวาท ชวนไชยสิทธิ์, การปฏิรูปภาษีอากรในรัชสมัยสมเด็จพระปิยมหาราช (เอกสารการนิเทศการศึกษา ฉบับปีที่ ๑๖๖ หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, ๒๕๑๘), หน้า ๘๘.

พระราชบัญญัติลักษณะเก็บเงินค่านารัตนโกสินทร์ศก ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๔๓)

เพื่อให้การเก็บอากรค่านาเป็นแบบแผนและเต็มเม็ดเต็มหน่วย พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นคำรบราชานุภาพทรงทูลเกล้าฯ เสนอร่างพระราชบัญญัติลักษณะเก็บเงินค่านาแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ ซึ่งพระองค์ทรงมีพระบรมราชานุญาต^๑

พระราชบัญญัติลักษณะเก็บเงินค่านา ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๔๓) ได้แก้ไขข้อบกพร่องในการเก็บอากรค่านาสมัยก่อนหน้า ดังนี้

ประการที่หนึ่ง พระราชบัญญัตินี้ได้กำหนดไว้อย่างละเอียดถึงวิธีลดเงินค่านาให้แก่ผู้ทำนาไม่ไค้ผล ควบเหตุอันหนึ่งวิสัยป้องกัน เช่น น้ำน้อย หรือ มากเกินไป เป็นต้น^๒

ประการที่สอง ตามประเพณีเดิม ผู้ทำนาต้องชำระอากรค่านา แต่ในบางกรณีผู้ทำนาอาจว่าได้สัญญาให้เจ้าของนาเป็นผู้ชำระ พระราชบัญญัตินี้จึงกำหนดไว้ว่า ผู้ทำนาต้องเป็นผู้ชำระอากรค่านา แต่หากเก็บจากผู้ทำนาไม่ได้ เจ้าของนาเป็นผู้ชำระอากรค่านา^๓

ประการที่สาม ตามประเพณีเดิม ผู้ไค้ไม่ชำระอากรค่านา เจ้าพนักงานมีอำนาจที่จะเอาตัวมาถักขังเร่งรัดเอาเงินได้ แต่ธรรมเนียมดังกล่าวได้ยกเลิกไป

^๑ หจข., เอกสารกระทรวงเกษตรราธิการ รัชกาลที่ ๕ หมายเลข กษ. ๓.๒/๓๑ เล่ม ๒ พระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ ๕ พระราชทานพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นคำรบราชานุภาพ ลงวันที่ ๑๔ พฤศจิกายน ๒๔๔๓.

^๒ ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๗, "พระราชบัญญัติลักษณะเก็บเงินค่านา วันที่ ๑๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๓ มาตรา ๑๑" หน้า ๔๕๒.

^๓ เล่มเดียวกัน, มาตรา ๑๑ หน้า ๔๕๒.

เพื่อเป็นการป้องกันการบิดพลิ้วในการชำระอากรค่านา พระราชบัญญัติฉบับนี้จึงได้ให้อำนาจเจ้าพนักงานมีอำนาจที่จะเกาะกุมผู้ไม่ยอมชำระอากรค่านาตามกำหนดให้มาชำระเงิน หากบิดพลิ้วเจ้าพนักงานมีอำนาจที่จะกระทำการต่อไปนี้อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ

ก. ห้ามทำนาในที่ซึ่งยังคงค้างชำระอากรค่านา จนกระทั่งชำระเรียบร้อยแล้ว จึงอนุญาตให้ทำต่อไป

ข. ให้ยึดทรัพย์สินสมบัติของผู้ค้างอากรค่านาขายทอดตลาดให้เพียงพอับอากรค่านาที่ค้างชำระ

ค. นำตัวผู้ค้างอากรค่านาทำงานโยธาเพื่อใช้แรงทดแทนอากรที่ค้าง อัตราค่าแรงวันละสลึง ผู้ค้างชำระอากรค่านาต้องทำงานไปจนกระทั่งครบจำนวนเงินที่ค้างชำระ^๑

แม้ว่ารัฐบาลจะพยายามแก้ไขปรับปรุงการเก็บอากรค่านาให้รัดกุมเพื่อได้รับเงินค่านาเต็มเม็ดเต็มหน่วยขึ้น แต่รัฐบาลยังไม่ได้คำนึงว่ารัฐบาลควรมีรายได้จากอากรค่านาเพิ่มขึ้นหลายเท่าตัว ในขณะที่ราคาข้าวสูงขึ้นกว่าก่อนจากเกวียนละ ๔ บาท เป็นเกวียนละ ๕๕ บาท^๒ รัฐบาลยังคงเก็บอากรค่านาด้วยราคาเก่าเหมือนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ "อัตราเงินค่านาคูโคให้คงเรียกไร่ละ ๑๖ อัฐ เศษ งานละ ๔ อัฐ นาฟางลอยให้คงเก็บไร่ละ ๒๔ อัฐ

^๑ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๗, "พระราชบัญญัติเก็บเงินค่านา วันที่ ๑๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๓ มาตรา ๑๓" หน้า ๔๕๒ - ๔๕๓.

^๒หจข., เอกสารกระทรวงเกษตรราธิการ (ใหม่) แผนกทะเบียน เล่ม ๑๕ เรื่องที่ ๑๐๓๗ พระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ ๕ พระราชทานแก่ พระยาเทเวศร์-วังษ์วิวัฒน์ ลงวันที่ ๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕.

๑. เศษงานละ ๘ อัฐ"^๑ จนกระทั่งเมื่อมีการประกาศออกโฉนดที่ดินอย่างใหม่ ใน พ.ศ. ๒๔๔๔ รัฐบาลได้กำหนดค่ากรค่านาเป็นนาคูโคที่วัดรามณาจักร อย่างไรก็ตามสภาพความเป็นจริงรัฐบาลไม่ได้เก็บเป็นนาคูโคทั้งหมด โดยที่ประชุมเทศาภิบาล เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ มีความเห็นว่า

. . . . ในเวลานี้การที่ออกโฉนดที่ดินในมณฑลกรุงเทพฯ เป็นหย่อม ๆ อยู่ถ้าจะเก็บค่านาเป็นนาคูโคตามประกาศออกโฉนดที่ดิน เกรงควยเกล้าฯ วาจะเป็นการลำบากเพราะนาคูโคกับนาฟางลอยจะปะปนกันยุ่งนัก ควรคงเก็บเป็นนาฟางลอยไปตามเดิมก่อน เมื่อการพร้อมเพรียงสมควรจะเก็บเป็นนาคูโคได้ เมื่อใด จึงออกประกาศภายหลัง^๒

๒. ควดยเหตุนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ออกประกาศแก้ไขประกาศออกโฉนดที่ดิน ลงวันที่ ๑๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๗ ยกเลิกการเก็บอากรค่านาในบริเวณที่ออกโฉนดแบบใหม่เป็นนาคูโคเสีย

การเก็บอากรสวน อากรสวนที่สำคัญ ได้แก่

อากรสวนใหญ่ เป็นอากรที่ได้รับจากไม้ยืนต้น เจ้าพนักงานจะไปสำรวจเก็บอากรสวนใหญ่นาน ๆ ครั้ง ไม่ได้กำหนดเวลาแน่นอน

อากรสมพักศร เป็นอากรที่ได้รับจากไม้ล้มลุก เจ้าพนักงานสำรวจทุกปี

อากรสวนจาก เป็นอากรที่ได้จากบริเวณที่ปลูกต้นจาก

^๑หจข., เอกสารกระทรวงเกษตราธิการ รัชกาลที่ ๕ หมายเลข กษ. ๓.๒/๓๑ เล่ม ๒ พระหัตถ์เลขของพระเจ้าอนงยาเชอ สมเด็จพระมหันต์ดำรงราชา-นุภาพ กราบบังคมทูล รัชกาลที่ ๕ ลงวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๓.

^๒หจข., เอกสารกระทรวงเกษตราธิการ (ใหม่) แผนกข้าหลวงออกโฉนด เล่ม ๗๒ เรื่องที่ ๓๗๕๔ หนังสือของพระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ กราบบังคมทูล รัชกาลที่ ๕ ลงวันที่ ๒๗ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๗.

การเก็บอากรสวน เจ้าของสวนจะเป็นผู้มาชำระแก่เจ้าพนักงาน อย่างไรก็ตามการเก็บอากรสวนได้เกิดปัญหาเนื่องจากชาวสวนไม่ค่อยจะนำเงินมาชำระซึ่งทำให้เงินอากรสวนค้างอยู่ที่ราษฎรเป็นจำนวนมาก ดังเช่น ในมณฑลนครไชยศรี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๒๔ - ๒๔๓๕ บุคคลบางคนซึ่งค้างชำระค่าอากรสวนให้แก่ ขุนฉิมพลี ซึ่งมีสวนรวม ๘๗๕ สวน จำนวนเงินค้างชำระ ๑,๕๐๕ บาท ๒๔ อัฐ หมื่นรองฉิมพลี สวนค้างชำระ ๑,๑๒๔ สวน เป็นเงิน ๒,๔๖๖ บาท ๑๖ อัฐ เป็นต้น ในช่วงเวลาเดียวกัน ในมณฑลราชบุรี ราษฎรได้ค้างชำระอากรสวนหลายราย เช่น ขุนนครเสมา สวนค้างชำระ ๒,๐๖๗ สวน เป็นเงิน ๒,๒๓๗ บาท ขุนพินิจจากกรมมีส่วนค้างชำระ ๑,๐๗๖ สวน เป็นเงิน ๑,๖๖๕ บาท ๓๒ อัฐ เป็นต้น^๑ หรือในมณฑลกรุงเทพฯ ใน พ.ศ. ๒๔๔๑ กรมเกษตรรากรได้ยื่นใบเสร็จจมาให้กรมสรรพากรในเพื่อเก็บเงินเฉพาะชากรสวนใหญ่เป็นจำนวนเงิน ๓๔๖,๐๔๗ บาท ๑๖ อัฐ จำนวนเงินเฉพาะในปี พ.ศ. ๒๔๔๑ เพียง ๑๔๘,๐๐๐ บาท ที่เหลือ ๑๙๘,๐๔๗ บาท ๑๖ อัฐ เป็นเงินที่ค้างเก่า^๒

เพื่อที่จะเร่งรัดอากรสวนค้างชำระใน พ.ศ. ๒๔๓๒ รัฐบาลได้ออกประกาศให้ชาวสวนมาชำระอากรสวนตามระยะเวลาที่รัฐบาลกำหนด มิฉะนั้นจะริบโฉนดเป็นของหลวง^๓ แม้รัฐบาลจะลดอากรร้อยละสามในกรณีที่ชาวสวนนำเงินมาชำระตาม

^๑หจข., กระทรวงเกษตรรากร (ใหม่) แผนกหนังสือเก่า เล่ม ๔๕ เรื่องที่ ๑๘๒๕ หนังสือของกระทรวงเกษตรรากร หูลหม่อมเจ้าอลังการ ปลัดหูลดลองกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ลงวันที่ ๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๑.

^๒หจข., เอกสารกระทรวงเกษตรรากร (ใหม่) แผนกทะเบียน เล่ม ๒ เรื่องที่ ๔๐ หนังสือของมิสเตอร์แกรม กราบหูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมหิศร-ราชหฤทัย ลงวันที่ ๓๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๒.

^๓หจข., เอกสารกระทรวงเกษตรรากร รัชกาลที่ ๕ หมายเลข กษ. ๔.๕/๑ แจ้งความให้ชาวสวนมารับโฉนดแลกูกเก่าอากร วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๒.

กำหนด^๑ ก็ไม่เป็นผล และใน พ.ศ. ๒๔๓๖ รัฐบาลได้ทำการสำรวจปรากฏว่าปีที่ผ่าน ๆ มา โฉนดค้างอยู่ที่เจ้าพนักงาน ๔,๗๔๗ โฉนด และใบเสร็จชำระอากรสวน ๗,๑๒๒ ฉบับ เป็นเงิน ๓๑๐ ชั่ง ๖๕ บาท ๕๐ อัฐ^๒ ในปีเดียวกันนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ย้ายกรมพระคลังสวนซึ่งสังกัดกระทรวงพระคลังมหาสมบัติมารวมอยู่ในกองอากร กระทรวงเกษตรพาณิชย์การ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีจึงคิดดำเนินการแก้ไขการเก็บอากรสวนโดยออกประกาศให้เจ้าของสวนมาชำระเงินตามสถานที่ต่าง ๆ ที่กำหนด ในมณฑลกรุงเทพฯ ให้มาชำระที่ศาลาว่าการกระทรวงเกษตรพาณิชย์การ ส่วนในเมืองอื่น ๆ เจ้าพนักงานจะรับชำระที่ศาลากลางเมือง หากไม่นำเงินมาชำระตามกำหนด เจ้าพนักงานพร้อมด้วยอำเภอกำนันท้องที่จะยึดที่ดินเป็นส่วนเป็นของหลวง แล้วจะขายทอดตลาดภายหลัง เมื่อได้ขายสวนทอดตลาดแล้วรัฐบาลจะหักอากรสวนและค่าธรรมเนียมที่ค้างชำระ เงินที่เหลือเจ้าพนักงานหักค่าช่วยการเป็นส่วน ๆ คือ เจ้าพนักงาน ๑ บาท ๓๕ อัฐ กำนันท้อง ๑ บาท ๓๕ อัฐ ผู้ขายทอดตลาดร้อยละสองสลึง เงินที่เหลือออกนั้นคืนให้แก่เจ้าของสวน^๓

อย่างไรก็ตาม แม้รัฐบาลจะดำเนินนโยบายเฉียบขาดแก่ชาวสวน รัฐบาลก็ไม่สามารถเก็บอากรสวนได้เรียบร้อยเท่าที่ควร รัฐบาลจำเป็นต้องออกประกาศคัดเตือนชาวสวนให้มาชำระค่าอากรเสมอ เช่น แจงความกระทรวงเกษตรพาณิชย์การ แผนกกองอากร วันที่ ๒๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๕^๔ ประกาศเรียกเงินอากรสวนใหญ่

^๑ เรื่องเดียวกัน, ประกาศเรื่องส่งเงินอากรสวน ๕๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๕.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หนังสือเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรินทร์ ลงวันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๖

^๓ เรื่องเดียวกัน, ประกาศรับโฉนดแลผูกแก่อากรสวน ลงวันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๖.

^๔ ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๓, "แจ้งความกระทรวงเกษตรพาณิชย์การ แผนกกองอากร ลงวันที่ ๒๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๕" หน้า ๒๑๑.

วันที่ ๑๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๒^๑ เป็นต้น

การเก็บอากรสวนยังมีข้อบกพร่องอีกประการหนึ่ง คือ รัฐบาลไม่ได้ทำการสำรวจเป็นเวลานาน บางครั้งถึง ๑๔ ปี^๒ เจ้าพนักงานยังคงเรียกเก็บอากรสวนตามจำนวนที่ได้ประเมินไว้แล้วเมื่อ ๑๔ ปีก่อน วิธีการเช่นนี้ก่อให้เกิดความไม่ยุติธรรมแก่ราษฎรและผลเสียแก่รัฐบาลเอง ชาวสวนทำสวนบางแห่งไม่ได้ผล จะกลบที่สวนเป็นบ้านเรือน ที่นา หรือถนน เจ้าของที่ดินยังคงต้องชำระอากรสวนตลอดมาซึ่งบริเวณดังกล่าวไม่มีต้นผลไม้ ส่วนที่ดินบางแห่งเจ้าของได้ทำเป็นสวนเพาะปลูกต้นไม้ เจ้าพนักงานไม่ได้เก็บอากรสวนเพราะไม่ได้สำรวจ^๓ การเก็บอากรสวนเช่นนี้จึงไม่ถูกต้องต่อความเป็นจริง จนกระทั่งพระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ ได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ ได้ให้เจ้าพนักงานออกสำรวจต้นไม้ ทำให้รัฐบาลได้รับอากรสวนเพิ่มขึ้น ดังหนังสือกราบบังคมทูลของพระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ ว่า "เงินค่าอากรมาก โฉนดเดิมหลายเท่าแทบทุกราย"^๔

^๑ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๖, ประกาศเรียกเงินอากรสวนใหญ่ ลงวันที่ ๑๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๒" หน้า ๑๕๕.

^๒หจข., เอกสารกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ รัชกาลที่ ๕ หมายเลข ค ๑๔.๑/๓ พระหัตถ์เลขาของพระเจ้าอนงยาเชอ กรมหลวงนเรศวรฤทธิ์ กราบบังคมทูล รัชกาลที่ ๕ ลงวันที่ ๑๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๓.

^๓หจข., เอกสารกระทรวงเกษตราธิการ (ใหม่) แผนกทะเบียน เล่ม ๑ เรื่องที่ ๑๔ หนังสือของพระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ ถึง มีสเตอร์แกรม ลงวันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๒.

^๔หจข., เอกสารกระทรวงเกษตราธิการ รัชกาลที่ ๕ หมายเลข กษ. ๔.๑/๔ หนังสือของพระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ กราบบังคมทูล รัชกาลที่ ๕ ลงวันที่ ๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๓.

จะเห็นได้ว่าการเก็บภาษีที่ดินทั้งอากรสวนและอากรคานาเป็นปัญหาเกี่ยวกับที่ดินประการหนึ่ง ซึ่งรัฐบาลต้องเฝ้าความพยายามในการเรียกเก็บภาษีให้ถูกต้องตามความเป็นจริง เมื่อมีการออกโฉนดที่ดินแบบใหม่ พ.ศ. ๒๔๔๔ รัฐบาลได้กำหนดอากรค่าที่ดินอย่างแน่ชัด ประกอบกับหลักฐานแสดงสิทธิการเป็นเจ้าของที่ดินทำให้เจ้าของที่ดินไม่สามารถหลีกเลี่ยงการชำระอากรได้ นอกจากนี้การที่ที่ดินได้กลายเป็นทรัพย์สินที่มีค่าขึ้นมา ทำให้เจ้าของที่ดินกระตือรือร้นที่จะชำระภาษีที่ดินแทนที่จะหลีกเลี่ยงดังแต่ก่อน

ปัญหาที่ดินที่เกิดขึ้นเนื่องจากการชุกคลอง

นอกจากรัฐบาลจะประสบกับปัญหาการเก็บภาษีที่ดินแล้ว ปัญหาอีกประการหนึ่ง ซึ่งเป็นที่หนักใจของรัฐบาลมาก คือ ปัญหาที่ดินที่เกิดขึ้นเนื่องจากการชุกคลอง

การชุกคลอง

การชุกคลองมีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา เช่น ในรัชสมัยพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ได้มีการชุกคลองโคกขาม^๑ เป็นต้น การชุกคลองได้กลายเป็นงานสำคัญมากยิ่งขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงมีพระราชดำริว่าการชุกคลองก่อให้เกิดประโยชน์แก่การเพาะปลูกมากโดยสามารถนำน้ำในคลองมาใช้ประโยชน์ในการทำไร่นา และทำสวน ส่วนคลองใช้ในการขนส่งผลิตภัณฑ์ได้ นอกจากนี้เมื่อชุกคลองขึ้นบริเวณใด ที่นั้นจะกลายเป็นที่นาที่ไร่และที่สวน^๒ ดังเช่นการชุกคลองนครเนื่องเขต ซึ่งเริ่มตั้งแต่คลองแสนแสบตลอดถึงปลายคลองท่าไช แขวงเมืองฉะเชิงเทรา ได้เนื้อที่นาใหม่ประมาณ ๓๐,๐๐๐ ไร่^๓ เมื่อรัฐบาลเห็นความสำคัญของการชุกคลองเช่นนี้ จึงสนับสนุนการชุกคลองอย่างกว้างขวาง โดยที่

^๑พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ฉบับบริติชมิวเซียม, (พระนคร : สำนักพิมพ์ภาวนา, ๒๕๐๒), หน้า ๕๖๖.

^๒เสถียร ลายลักษณ์, กฎหมายประจำศก เล่ม ๘ "ประกาศชุกคลอง พ.ศ. ๒๔๒๐" หน้า ๒๒๑.

^๓เล่มเดียวกัน, "ประกาศชุกคลองเนื่องเขต พ.ศ. ๒๔๒๐" หน้า ๒๐๒.

นอกจากรัฐบาลดำเนินการชดเชยเองแล้ว ยังอนุญาตให้เอกชนและบริษัททำการชดเชย

แม้การชดเชยจะเกิดประโยชน์แก่เศรษฐกิจของประเทศอย่างมากมายก็ตาม แต่รัฐบาลต้องประสบกับปัญหาที่ทำความหนักใจให้แก่ผู้บริหารประเทศในระยะนั้นมาก ปัญหาดังกล่าวคือ ปัญหาการวิวาทแย่งชิงที่ดิน ซึ่งเป็นสาเหตุหนึ่งนำไปสู่การปฏิรูปกฎหมายที่ดิน โดยการออกโฉนดที่ดินแบบใหม่ ใน พ.ศ. ๒๔๔๔ เนื้อที่ที่มีปัญหาในการวิวาทแย่งชิงที่ดินมากที่สุด คือ คลองรังสิตประยูรศักดิ์ ซึ่งเป็นบริเวณที่บริษัทชดเชยแลคูนาสยาม ใ้รับสัมปทาน

การชดเชยของบริษัทชดเชยแลคูนาสยาม

บริษัทชดเชยแลคูนาสยาม เป็นบริษัทหุ้นส่วนของเอกชนอันประกอบด้วย พระวรวงษ์เชอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ นายโยกิม แกรซี พระนันทพิพิธภาณี (จีน) และ นายยม^๑

^๑หจช., เอกสารกระทรวงเกษตรธิการ (ใหม่) แผนกหนังสือเก่า เล่ม ๕๑ เรื่องที่ ๓๕๗๒ ตอน ๒ พระหัตถ์เลขาของพระวรวงษ์เชอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ กราบทูลพระเจ้านองยาเชอ กรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ ลงวันที่ ๑๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๐ และ หจช., เอกสารกระทรวงเกษตรธิการ (ใหม่) แผนกหนังสือเก่า เล่ม ๕๑ เรื่องที่ ๓๕๗๒ ตอน ๑ พระหัตถ์เลขาของพระวรวงษ์เชอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ และพระปฏิบัติราชประสงค์ กราบทูลพระเจ้านองยาเชอ กรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ ลงวันที่ ๑๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๐

พระวรวงษ์เชอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ทรงเป็นพระนัดดาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นแพทย์ส่วนพระองค์ของรัชกาลที่ ๕ เป็นนายทหารที่มีอิทธิพลในกองทัพเรือ และทรงเป็นเจ้าของกิจการการเดินเรือ

มิสเตอร์โยกิม แกรซี (Joachim Grassi) สถาปนิกชาวอิตาเลียน และเป็นเจ้าของบริษัทก่อสร้างในเมืองไทย

เมื่อทำหนังสือสัญญาพระบรมราชานุญาต นายยมไม่ได้มาร่วมเป็นหุ้นส่วนนับว่าไ้ถอนชื่อมาตั้งแต่ต้น หมอบราชวงศ์สุวพรรณชลงทุนแทน ในระยะต่อมาเมื่อมิสเตอร์ แกรซี ถอนทุนเพราะไม่ยินยอมเขาเป็นคนในบังคับสยาม พระปฏิบัติราชประสงค์ ไ้เขาลงทุนแทน พระนันทพิพิธภาณีได้เป็นหุ้นส่วนบริษัทจนกระทั่ง วันที่ ๑๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๐ จึงลาออก และอุบายละ ๑๐๖๐๑ บาทถึงตั้งใหม่ ไ้๑๐๐๐ ส่วนหมบชวชกรกิจไทย

พ.ศ. ๒๔๕๓-๒๔๕๕ วิชาพิเศษ มริชชามหาพันธ์ แผนกวิชา ปรกสิคศาสตร์ มีผลต่อหน้า

ผลตอบแทนจากการลงทุนของบริษัทชุกคลองและคูนาสยาม คือ บริษัทมีกรรมสิทธิ์ที่ดินสองฟากคลองซึ่งเป็นที่ว่างเปล่า ฝากละ ๕๐ เส้น สองฟากรวม ๑๐๐ เส้น^๑ บริษัทจะจำหน่ายที่ดินเหล่านี้ให้แก่ราษฎร เพื่อเรียกทุนที่ลงไปรวมทั้งผลกำไรที่บริษัทควรได้รับตอบแทนด้วย

สิ่งที่ควรพิจารณาประการหนึ่ง คือ การที่รัฐบาลยอมให้สัมปทานแก่บริษัทนั้นเป็นเพราะรัฐบาลมีจุดมุ่งหมายพัฒนาที่ดินไว้ประโยชน์ให้เป็นดินแดนที่เหมาะสมในการเพาะปลูก รัฐบาลมีโอกาสเก็บอากรค่านาได้มากขึ้น และในขณะเดียวกันเป็นการเพิ่มผลผลิตภายในประเทศซึ่งสามารถส่งเป็นสินค้าออกด้วย นอกจากนี้ในระยะนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชโองบายปลดปล่อยทาสเป็นอิสระเป็นชั้น ๆ ลูกทาสบางคนกลายเป็นไทย การตระเตรียมที่ดินเป็นที่ทำมาหาเลี้ยงชีพสำหรับบุคคลเหล่านี้เป็นจุดมุ่งหมายประการหนึ่งที่จะขจัดปัญหาคนไร้ที่ทำกิน อันอาจจะเกิดขึ้นได้ การชุกคลองกว้าง ๒ ศอก และยาว ๕,๐๐๐ เส้น ตามจุดมุ่งหมายมีใช้เป็นที่งานที่ง่ายนัก นอกจากต้องการกำลังคนแล้วเครื่องจักรเป็นสิ่งจำเป็นมาก ด้วยเหตุนี้รัฐบาลจึงให้สัมปทานแก่บริษัทชุกคลองของเอกชน

ผลที่เกิดจากการชุกคลองของบริษัทชุกคลองและคูนาสยาม

ขณะที่บริษัททำการชุกคลอง ตั้งแต่ลำแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออก ตำบลบ้านเกาะใหม่ใต้เกาะใหญ่ แขวงเมืองปทุมธานี ไปออกลำน้ำเมืองนครนายก บริษัทได้ชุกคลองซอยเข้าไปในบริเวณสองฟากคลองด้วย ผลที่เกิดขึ้นคือที่รกร้างว่างเปล่าบริเวณนั้นกลายเป็นที่นาอุดมสมบูรณ์ดังที่รัฐบาลได้ตั้งความหวังไว้^๒ ที่ซึ่งเคย

^๑ ๑๕๐ ๑.๖ กิโลเมตร (๒๕๕ เส้น ๓๓๓ ม. ๑ กิโลเมตร)

^๒ เสถียร ลายลักษณ์, กฎหมายประจำศก เล่ม ๑๕ "หนังสืออนุญาตชุกคลอง กระทรวงเกษตราธิการ วันที่ ๓๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๓" หน้า ๕๐๕.

^๓ เล่มเดียวกัน, "ตราตั้งผู้ว่าราชการเมืองกรมการ" หนังสือของพระยาภาสกรวงศ์ ถึง พระยาพิทักษ์ทวยหาร ผู้ว่าราชการเมือง กรมการเมืองปทุมธานี ลงวันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๓, หน้า ๕๒๕.

เป็นดั่งข้าง กลายเป็นนาอุดมสมบูรณ์เกือบหมก ดังปรากฏในรายงานประชุมชาวนา
ในทุ่งคลองรังสิต ณ กระทรวงเกษตรธิการ เมื่อวันที่ ๑๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๒.
ว่า

... ท้องทุ่งหลวงตั้งแต่เมื่อก่อน เมื่อ ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑ - ผู้เขียน)
ขึ้นไป เรากงจำไควว่าที่นั่นรกร้างสำหรับแต่เป็นที่ขางอาไศรยเท่านั้น ครั้นเมื่อ
ไทรพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้บริษัทผู้
ครองนาในท้องทุ่งนั้นแล้ว บริษัทโคชุกคลองใหญ่ยอมลง เปิดท้องทุ่งนั้นให้กลายเป็น
เป็นที่นาอันเขียวหมื่นไร แลมีผู้คนไปตั้งทำนาเป็นอันมาก. . .^๑

บริษัทได้ทำให้ที่รกร้างกลายเป็นเนื้อที่ที่สามารถใช้ในการทำนาประมาณ ๒,๐๐๐,๐๐๐
ไร่^๒ ราษฎรต้องการที่ดินเหล่านี้มากเพราะว่านาได้ผลดีกว่าที่อื่น ๆ จึงมาขอกรอก*
แก่บริษัททุกวัน^๓ ราคาที่ดินจึงค่อย ๆ เขยิบสูงขึ้น อัตราราคาที่ดินบริเวณนี้ใน
พ.ศ. ๒๔๓๓ ไร่ละ ๑ บาท พ.ศ. ๒๔๓๕ ไร่ละ ๓.๕๐ บาท พ.ศ. ๒๔๔๗ ไร่ละ
๓๗.๕๐ บาท^๔

^๑ หจธ., เอกสารกระทรวงเกษตรธิการ รัชกาลที่ ๕ หมายเลข กษ.
๓.๑/๑๒. รายงานประชุมชาวนาในทุ่งคลองรังสิต กระทรวงเกษตรธิการ ลงวันที่
๑๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๒

^๒ David Bruce Johnston, "Rural Society and the Rice
Economy in Thailand, 1880 - 1930," (Unpublished Ph.D Thesis,
Yale University, 1975), p. 60.

^๓ หจธ., เอกสารกระทรวงเกษตรธิการ (ใหม่) แผนกหนังสือเก่า
เล่ม ๔๖ เรื่องที่ ๓๔๕๒ หนังสือของพระปฏิบัติราชประสงค์ กราบทูลพระเจ้าอนงยา-
เธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย ลงวันที่ ๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๑

^๔ David Bruce Johnston, op.cit., p. 121.

* มาพอคว^๕

แม้ว่ารัฐบาลจะประสบความสำเร็จดังที่หวังไว้ก็ตาม ปัญหาการวิวาทแย่งที่ดินก็เป็นปัญหาใหญ่ รัฐบาลไม่ได้เตรียมวิธีการแก้ปัญหาอันอาจจะเกิดขึ้น แม้ว่ารัฐบาลจะเปิดโอกาสให้บริษัทมีอำนาจที่จะเจรจาต่อรองปัญหาต่าง ๆ กับเจ้าของโฉนดตราแดงเดิมที่บริษัทชุกคลองผ่านที่ดินก็ตาม บริษัทไม่สามารถแก้ไขปัญหาการวิวาทแย่งซึ่งที่ดินระหว่างราษฎรผู้ชำระค่ากรอกคลองให้แก่บริษัทกับพระบรมวงศานุวงศ์บางองค์และข้าราชการบางกลุ่มหรือที่เรียกว่า "ผู้มีบรรดาศักดิ์" ได้ "ผู้มีบรรดาศักดิ์" มีโอกาสที่จะจับจองที่ดินดีกว่าราษฎรสามัญเพราะอยู่ในเมืองหลวงและใกล้ชิดพระมหากษัตริย์ บุคคลเหล่านี้ทราบว่าบริษัทชุกคลองผ่านบริเวณตำบลใด เพราะบริษัทต้องนำแผนที่ที่จะชุกมาแสดงต่อเจ้าหน้าที่ด้วย "ผู้มีบรรดาศักดิ์" จึงใช้โอกาสที่ดินมีอยู่ไปจับจองที่ดินค้ำหน้าก่อนที่บริษัทจะชุกคลองผ่านมาถึง เพื่อที่จะไม่ต้องชำระเงินช่วยบริษัทในการชุกคลอง^๑ จุดมุ่งหมายที่บุคคลเหล่านี้ไปจับจองที่ดินนั้นไม่ได้ทำการเพาะปลูกด้วยตนเอง หลวงเชตคานุกรักษ์ ข้าหลวงตรวจที่นาในฝั่งคลองบริษัทชุกคลองแลคุณาสยาม ได้รายงานลักษณะการจับจองที่ดิน และการทำประโยชน์ในที่ดิน แถบคลองรังสิตไว้ว่า

... ในระหว่างคลองที่ ๘ - ๙ มีผู้มีบรรดาศักดิ์ให้ทาบแลราษฎรเข้าทำทั้งสิ้น ราษฎรที่ซื้อที่ของบริษัทแต่ที่เคยทำอยู่หาได้ทำไม่... ไม่วางราษฎรที่จับจองหรือซื้อที่นาของบริษัทฝ่ายใด มีกำลังแลเพื่อนฝูงพวกพ้องมาก แลอำนาจมากก็บุกรุกที่นาขึ้นไป ราษฎรผู้ที่มีกำลังน้อยก็มารองเขนนี้ แทบทุกโสดทุกราย ประมุขที่นาที่ราษฎรวิวาทซึ่งกันแลกันประมาณ ๓ ส่วน ที่เป็นการเรียบร้อย ๑ ส่วน โดยในการรุกที่นาซึ่งกันแลกันนั้น ราษฎรที่มีกำลังน้อยไม่มีที่นาจะทำมากมาย...^๒

^๑ หจข., เอกสารกระทรวงเกษตราธิการ (ใหม่) แผนกหนังสือเก่า เล่ม ๘๖ เรื่องที่ ๓๔๓๖ หนังสือของหม่อมราชวงศ์สุพรรณศรี หลวงปฏิบัติราชประสงค์ ถึง นายพลโท พระยาสุรศักดิ์มนตรี ลงวันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๓๖.

^๒ หจข., เอกสารกระทรวงเกษตราธิการ (ใหม่) แผนกหนังสือเก่า เล่มที่ ๘๖ เรื่องที่ ๓๔๓๕ หนังสือของหลวงเชตคานุกรักษ์ ถึง คุณพระประชาธิพัชรบาล ปลัดคุณหลวงกระทรวงเกษตราธิการ ลงวันที่ ๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๘.

ค่าเช่านาได้อีกทำให้เกิดปัญหาแก่ชาวนามาก ในระยะแรกชาวนาได้ไปเช่า
 ทำนาในบริเวณคลองรังสิตประยูรศักดิ์เป็นจำนวนมาก ต่อมาชาวนาได้อพยพหลบหนี
 เนื่องจากการทำนาไม่ไคยผลและไม่มีเงินชำระค่าเช่านา ประกอบกับใน พ.ศ. ๒๔๔๗
 การทำนาไม่ไคยไคยผล นำท่วมตนชาวเป็นอันตราย และใน พ.ศ. ๒๔๔๘ ชาวนา
 ซากทุนเพิ่มขึ้นเพราะบางแห่งน้ำน้อย บางแห่งน้ำมาก นอกจากนี้ยังมีโรคระบาด
 ของสัตว์พาหนะและบางแห่งหนูชุมกักกินต้นข้าวเสียหายเป็นอันมาก ดังรายงานของ
 คณะกรรมการตรวจไคยส่วน เรื่องนาในทุ่งหลวงรังสิตอันประกอบด้วย พระรัชฎาภิ
 พิพัฒน์ หลวงเสนีพิทักษ์ และหลวงรัฐวิศิษฐ์ เสนอต่อเจ้ากรมสรรพากรนอก
 เพื่อกราบทูลเสนอต่อเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยว่า

. . . การที่ชาวนาในทุ่งหลวงรังสิตได้พากันอพยพละภูมิลำเนาไปในครั้งนี้
 ไม่ใช่เหตุเกี่ยวเนื่องที่ตองเสียคานาสูง เป็นเหตุที่ใคร่ได้รับความเดือดร้อนที่
 หนาวไม่ไคยผลพอจะเสียคานา เพราะการเสียคานานั้นตองเสียเต็มเมื่อที่
 ไคยคกลางสัญญารับเช่าทำ เจ้าของไม่มีความกรุณาเห็นอกุศลหย่อนไคยบาง
 ผู้เช่านาไม่มีความวิตกเรื่องเสียคานา โดยว่าผู้ใดเสียคานามากผู้นั้นไคย
 ทำนาไคยมาก ส่วนคานาที่ตองเสียไคยในการทำนาอีกไคยหนึ่งเป็นพิเศษ
 เป็นสิ่งที่ตองเสียรายแรงมากกว่าคานาหลายเท่าตองเสียตามจำนวนเงิน
 คายตัวควย. . ."

ในบรรดา "ผู้มีบรรดาศักดิ์" ทั้งหลายหลวงวาทิตบรเทศเป็นบุคคลที่มี
 บทบาทในการก่อให้เกิดกรณีพิพาทกับบริษัทและราษฎรที่มาจับจอง บริเวณที่หลวง
 วาทิตบรเทศและพรรคพวกไคยแก่ หลวงสนธิ หลวงสารภักดิ์ ไคยจับจองไว้มาก
 ไคยแก่บริเวณคลองซอยที่เก่า หลวงวาทิตบรเทศได้ไคยมาตรการอย่างรุนแรงต่อ

๑ หจข., เอกสารกระทรวงเกษตรธิการ รัชกาลที่ ๕ หมายเลข กษ.
 ๓.๑/๑๑ หนังสือของกรรมการตรวจไคยส่วน เรื่องนาในทุ่งหลวงรังสิต ถึง เจ้ากรม
 สรรพากรนอก ลงวันที่ ๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๘.

ราษฎรในบริเวณที่หลวงวาทิตบรเทศได้จับจองที่นาถึงกับใช้กำลังทุบตี ดังรายงาน
ของข้าหลวงตรวจที่นาในฝั่งคลองบริษัทชุกคลองแลคูนาสยาม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ ว่า

. . . บันคาน้ำที่นาตำบลไม้อองโพ และไซตะไกร แลบึงน้ำรัก ๓ ตำบลนี้เป็นนา
ของพวกนี้ทั้งสิ้น ราษฎรผู้ใดทำนาในที่นั้นกตองเขา ผู้ใดไม่ไช่พวกหลวงวาทิต
ก็หาความเขวตบตีต่าง ๆ ตองมาเป็นความกันที่สาธู บางที่พวกหลวงวาทิต
เขาตบตีเอาควยอานาจบาง คนที่ตองตบตีนั้นกตองทิ้งที่นาเสียเป็นหลาย ๆ
ราย. . .^๑

นอกจาก "ผู้มีบรรดาศักดิ์" จะทำการครอบครองที่ดินด้วยวิธีการต่าง ๆ
แล้ว เจ้าพนักงานในกระทรวงเกษตราธิการและเจ้าเมืองกรมการได้ให้ความ
ร่วมมือในการฉ้อโกง เช่น ยอมให้ "ผู้มีบรรดาศักดิ์" ชายที่ที่บริษัทกำหนดจะชุกโดย
ไม่คักคานประการใด^๒

เมื่อ "ผู้มีบรรดาศักดิ์" คำเนินการเช่นนี้ กระทรวงเกษตราธิการซึ่งมี
หน้าที่ดูแลที่นาได้แก้ไขโดยการให้ข้าหลวงตรวจใบสำคัญของผู้ที่ไ้หวงห้ามที่นั้น
อย่างไรก็ตาม เมื่อข้าหลวง กำนัน และพนักงานออกไปตรวจใบสำคัญ "ผู้มีบรรดา-
ศักดิ์" ซึ่งจับจองที่ดินที่มีกรณีวิวาทไม่ไ้ให้นำหนังสือสำคัญมาแสดง^๓ ข้าหลวงก็ไม
สามารถจัดการเรื่องนี้ให้เรียบร้อยได้

^๑หจข., เอกสารกระทรวงเกษตราธิการ (ใหม่) แผนกหนังสือเก่า
เล่ม ๘๖ เรื่องที่ ๓๘๓๕ "รายงานข้าหลวงตรวจที่นาในฝั่งคลองบริษัทชุกคลองแลคูนา
สยาม ลงวันที่ ๑๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๗"

^๒หจข., เอกสารกระทรวงเกษตราธิการ (ใหม่) แผนกหนังสือเก่า
เล่ม ๘๖ เรื่องที่ ๓๘๓๖ หนังสือของมิสเตอร์แกรซี ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี
ลงวันที่ ๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๕.

^๓หจข., เอกสารกระทรวงเกษตราธิการ (ใหม่) แผนกหนังสือเก่า
เล่ม ๘๖ เรื่องที่ ๓๘๓๕ หนังสือของหม่อมราชวงศ์สุพรรณศรี และหลวงปฏิบัติประสงค์
ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ลงวันที่ ๑๕ กค. ๒๔๓๗.

เมื่อประสบปัญหาเช่นนี้ ราษฎรซึ่งช่วยออกเงินค่าชุกคลองจึงมาฟ้องต่อ บริษัท ส่วนราษฎรบางคนซึ่งจับจองที่ดินมาก่อนต้องยอมละทิ้งไปเนื่องจากไม่สามารถ ต่อต้านการรุกรานของ "ผู้มีบรรดาศักดิ์" ได้ ราษฎรบางคนได้ฟ้องร้องต่อศาล แต่ "ผู้มีบรรดาศักดิ์" ได้ใช้กฎหมายบ้านเมืองให้เป็นประโยชน์แก่ตนเองโดยการยึดเยื่อ คดีออกไปจนกระทั่งราษฎรไม่สามารถอดทนอีกต่อไป จึงยอมให้ "ผู้มีบรรดาศักดิ์" ครอบครองที่ดินของตน^๑ จะเห็นได้ว่าแม้แต่กระทรวงเกษตรพาณิชย์การซึ่งมีหน้าที่ เกี่ยวข้องกับที่นา ไม่สามารถแก้ไขปัญหาย่างยากให้หมดสิ้นได้ เจ้าพระยาสุรศักดิ์ มนตรี เสนาบดีกระทรวงเกษตรพาณิชย์การมีหนังสือปรารภถวาย พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศว่า

. . . การที่กระทรวงจะจัดการต่อไปเกรงจะไม่ตลอด ด้วยอำนาจกระทรวงนี้ จะบังคับผู้มีบรรดาศักดิ์แลราษฎรผู้ซัดขวางไม่ได้ จนกลายเป็นถึงผู้มีอำนาจ ก็ชมซึ่งราษฎรเขานาตามพละการตนเองก็มี . . .^๒

เมื่อราษฎรไม่สามารถแก้ปัญหา หนทางที่ราษฎรจะปกป้องทรัพย์สินของตน ได้ คือ การเข้าเป็นเคนในบังคับต่างประเทศ ซึ่งใช้อำนาจทางการศาลของต่างประเทศปกป้องทรัพย์สิน สิทธิพิเศษทางการศาลของชาวต่างประเทศในประเทศไทย เกิดขึ้นเนื่องจากสนธิสัญญาเบาริง ซึ่งทำขึ้นระหว่างไทยกับอังกฤษ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๔ ไทยได้ทำสนธิสัญญาอย่างเดียวกันกับฝรั่งเศส สหรัฐอเมริกา เคนมาร์ค โปรตุเกส

^๑ เรื่องเดียวกัน, หนังสือของนายจร แม่กองกองบัญชาการ ถึง คุณพระประชา-
ชีพบริบาล ลงวันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๗ และ หจช., เอกสารกระทรวง
เกษตรพาณิชย์การ (ใหม่) แผนกหนังสือเก่า เล่ม ๒๕ เรื่องที่ ๒๔๘๓ จดหมายของ
เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพรหมวรานุรักษ์
รักษาการแทนเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม ลงวันที่ ๓๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๗.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หนังสือของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี กราบทูลพระเจ้า
น้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ ลงวันที่ ๒๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๗.

ฮอลันดา รัสเซีย นอร์เวย์ สวีเดน และเบลเยียม^๑

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปัญหาคนในบังคับต่าง ชาติไม่ก่อความยุ่งยากมากนัก เพราะชาวต่างชาติมีจำนวนน้อย จึงเป็นการสะดวก ที่ให้ชาวต่างประเทศตัดสินใจกันเอง แต่ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว ประเทศไทยได้เปลี่ยนแปลงไปจากสภาพเดิมเป็นอันมาก การค้าต่าง- ประเทศขยายตัวออกไป จำนวนชาวต่างประเทศซึ่งเข้ามาค้าขายในไทยเพิ่มจำนวน ขึ้น และยิ่งไปกว่านั้นชาวยุโรปถือโอกาสตีความสนธิสัญญาบิกเป็นไปจากเดิมมาก เพื่อขยายสิทธิสภาพนอกอาณาเขตไปให้แก่คนเอเชียที่เป็นอาณานิคมของตน^๒ รัฐบาล ได้ประสบปัญหาเรื่องนี้เกี่ยวกับที่ดินค้าย คนไทยได้เข้าไปเป็นคนในบังคับต่างประเทศ เพื่อที่จะสงวนสิทธิของตนที่ถูก "ผู้มีบรรดาศักดิ์" ชมเหง เช่น นายฟา ซึ่งทำนาอยู่ที่ ตำบลคลองที่สิบ แขวงกรุงเทพฯ ได้วิวาทแย่งชิงที่นา กับ ปลัดกรมนาม คนของ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสาตรศุภกิจ ถึงกับทุบตีบาดเจ็บทั้งสองฝ่าย นายฟา จึงหาทางแก้ไขปัญหานี้โดยการเข้าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส^๓ เจ้าพระยาสุรศักดิ์ มนตรีตระหนักถึงความจำเป็นที่จะต้องหาหนทางแก้ไข จึงกราบทูลปรึกษาพระเจ้า น้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ ซึ่ง พระองค์ทรงเห็นด้วย โดยทรงมีพระหัตถ์เลขามาถึงเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีว่า

^๑ พัทธินทร์ เปี่ยมสมบุรณ์, "การปฏิรูปกฎหมายไทยตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๑ จนถึง พ.ศ. ๒๔๗๕" (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต แผนกประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๑๗), หน้า ๓๐.

^๒ พัทธินทร์ เปี่ยมสมบุรณ์, เล่มเดียวกัน, หน้า ๕๒.

^๓ หจช., เอกสารกระทรวงเกษตราธิการ (ใหม่) แผนกหนังสือเก่า เล่มที่ ๘๖ เรื่องที่ ๓๘๓๕ หนังสือของหม่อมราชวงศ์สุวพรรณธ ถึงเจ้าพระยาสุรศักดิ์-มนตรี ลงวันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๗.

. . . ด้วยการอย่างนี้ข้าพเจ้าได้มีความวิตกทุกซอซอมาธำนาถแล้วในการที่
 เหนวาคงจะมีการกคชขมแห่งคนไทยอยู่อย่างไรอย่างหนึ่ง จึงกระทำใ้คุณ
 พลเมืองเคื้อครอนพากันไปแอบอ่างหาอ่านาจุตางประเทศเขามาเก็ยของใน
 การบานเมือง ข้าพเจ้าก็เหนวมู่ทางที่จะแกไขโยคแต่อย่างเด็ยที่จะทำนุ
 บำรุงราษฎรให้อยูเยนเป็นสุขุ แล้วคนไทยก็คงจะไม่คิละเก็ยรติยคของคน
 แลชวนชวายไปหาที่พึ่งกับคนตางประเทศอีกตอไป. . .^๑

เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี กังวลใจกับปัญหานั้นมาก แต่ไม่มีวิธีที่จะจัดการให้
 เรียบร้อยลงไปได้ทันที อีกทั้งกระทรวงเกษตรพนิชการไม่มีหน้าที่ในการพิจารณาคดี
 เรื่องที่นี้า เมื่อเกิดคดีขึ้นความต้องฟ้องร้องไปยังศาลซึ่งขึ้นอยู่กับกระทรวงยุติธรรม
 บางคดีก็ยืดเยื้อนานเพราะเจตนาของคู่วิวาทคนใดคนหนึ่ง เพื่อทำให้คู่กรณีเบื่อหน่าย
 และประสบกับความลำบากเมื่อถึงฤดูทำนาโดยไม่มีโอกาสปลูกข้าว ชาวนาไม่สามารถ
 อดทนต่อคดีที่ยืดเยื้อไม่มีสิ้นสุด เพราะชาวนาเหล่านี้ยากจน ในที่สุดชาวนาจต้องยอมแพ
 ความโดยออกจากที่นั่น ซึ่งเป็นการยอมรับกรรมสิทธิ์ของคู่วิวาทโดยปริยาย

ความยุ่งยากเกี่ยวกับที่นาในบริเวณคลองรังสิตประยูรศักดิ์เพิ่มมากขึ้นจน
 กระทั่งหลวงวาทิตบรเทศ และราษฎรรวม ๑,๕๔๑ คน ร่วมกันฟ้องกล่าวโทษบริษัท
 ชุกคลองแลคูนาสยามว่า แย่งชิงที่นาซึ่งมีโฉนดตราแดงและค้ำคานการชุกคลองของ
 บริษัทชุกคลองเพราะเกรงน้ำจะน้อย ส่วนราษฎรอีกพวกหนึ่งฟ้องกล่าวหาหลวงวาทิต-
 บรเทศและผู้ลงชื่อในฎีกาว่าแย่งชิงที่นา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ทรงพระราชดำริว่า นานาในเขตแขวงนี้มีความวิวาทซับซ้อนมาก ควรจะมีการตรวจ
 สอบหาหลักฐานด้วยความยุติธรรม และพิพากษาคดีให้เกิดความสงบเรียบร้อย จึงทรง
 พระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งกรมการตรวจตัดสินที่นา เมื่อวันที่ ๑๐ ตุลาคม
 พ.ศ. ๒๔๓๘ ทำหน้าที่ตุรการและตุลาการในการตรวจตัดสินความนาเฉพาะเขต
 วิวาทเขตนี้เท่านั้น คณะกรรมการประกอบด้วย พระยารว เษศักดิ์ดาฎุช พระยาอินทรา-

^๑ เรื่องเดียวกัน, พระหัตถเลขาของพระเจ้าอนงยาเชอ กรมหลวงเทวะวงษ์
 วิโรประการ ประทาน เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ลงวันที่ ๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๗.

ธิบดีสี่หราชรองเมือง พระวิภาควรรณคดี พระยาประชาธิพับริบาล และหลวงสุนทรรักษา^๑

การแก้ไขความยุ่งยากเกี่ยวกับที่ดินในบริเวณคลองรังสิตประยูรศักดิ์

จุดมุ่งหมายสำคัญในการแต่งตั้งคณะกรรมการตรวจตัดสินที่นา คือ รัฐบาลต้องการระงับความยุ่งยากในเขตคลองของบริษัษ คณะกรรมการทำหน้าที่ดังเช่นศาลคือ มีอำนาจในการตัดสินคดีความได้เด็ดขาด คณะกรรมการชุดนี้จะทำหน้าที่เมื่อโจทก์มาร้องเรียนต่อคณะกรรมการ เมื่อพิจารณาแล้วว่าจะอยู่ในหน้าที่ที่จะตัดสินได้จึงสั่งให้

"ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๒, "ประกาศตั้งกรรมการตรวจตัดสินนา
ลงวันที่ ๑๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๘" หน้า ๕๖๐ - ๕๖๑.

๑. พระยาราชเสนา (เจ๊ก จารุจินดา) ภายหลังได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนบรรดาศักดิ์ขึ้นเป็นเจ้าพระยาสุรบดินทรสุรินทรฤาไชย ดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก

๒. พระยาอินทราธิบดีสี่หราชรองเมือง (หม่อมราชวงศ์พล สุทัศน์) ภายหลังได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนบรรดาศักดิ์ขึ้นเป็นเจ้าพระยาอภัยราชามาหาญดิษฐมจร ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม

๓. พระยาประชาธิพับริบาล (ฝั่ง ชูโต)

๔. พระวิภาควรรณคดี (เจมส์ แมคคาร์ซี) ชาวไอริช ภายหลังได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระยาวิภาควรรณคดี

๕. หลวงสุนทรโกษา (ค้อยู่เหล ๓ ระนอง) เป็นคนไทยที่ได้เนติบัณฑิตอังกฤษเป็นคนที่สอง ภายหลังได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาปฏิพัทธิภวณคดี ดำรงตำแหน่งกงสุลใหญ่ที่สิงคโปร์ก่อนออกจากราชการ

(จาก หลวงนิติเชตต์ปริธา, "พระยาประชาธิพับริบาล (ฝั่ง ชูโต) นักการทะเลเบียนกรรมสิทธิ์ที่ดินคนแรกแห่งประเทศไทย" สมุดอนุสรณ์ฉลองกรมที่ดินครบรอบ ๕๐ ปี พ.ศ. ๒๔๕๕, หน้า ๒๕.)

ฟ้อง แล้วจึงออกหมายเรียกตัวจำเลยมาพิจารณาสืบพยานแล้วจึงตัดสินคดี^๑

ลักษณะของคดีวิวาทแย่งชิงที่นาที่ปรากฏในบริเวณบริษัทชุกคลองคูนา
สยามส่วนใหญ่มี ๒ ลักษณะ คือ

ลักษณะที่หนึ่ง ผู้ที่ได้รับใบกรอกของบริษัทยังไม่ได้ไปทำนาเพราะคลอง
ยังขุดไม่ถึงหรือในบางกรณีคลองขุดไปถึงแล้วแต่มีผู้มีกรรมสิทธิ์ยังไม่ได้ออกไปตั้ง
โรงทำนา ราษฎรคนอื่นไปทำนาในบริเวณนั้น ครั้นนาเป็นฟางแล้วผู้มีใบกรอกของ
บริษัทจึงออกไปตั้งโรงงานโดยถือสิทธิที่ได้จากบริษัท ความขัดแย้งจึงเกิดขึ้นเพราะ
ผู้ที่ทำนาเป็นฟางไม่ยินยอมมอบที่ดินให้เพราะถือว่าตนได้ทำมาแล้ว แม้ว่าบริษัทจะ
เรียกเงินค่ากรอกคลองมาน้อยเท่าใดก็ยินดีที่จะชดใช้

ลักษณะที่สอง เป็นลักษณะที่ก่อความยุ่งยากในการตัดสินคดีมาก เพราะ
เป็นความขัดแย้งระหว่างบริษัทกับผู้ถือหนังสือสำคัญของรัฐบาล เช่น กรณีหลวงวาที-
บรรเทศ เป็นต้น^๒

คณะกรรมการตรวจตัดสินความนา สามารถตัดสินลักษณะการวิวาทประเภท
แรกได้อย่างไม่ลำบากมากนัก ผิดกับการวิวาทเรื่องที่ดินลักษณะที่สอง ดังคำกราบ
บังคมทูลของคณะกรรมการตัดสินที่นา ต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

^๑หจข., เอกสารกระทรวงเกษตรธิการ รัชกาลที่ ๕ หมายเลข กษ.
๓.๓/๑๒ หนังสือของพระยาวรเศรษฐีคาวุธ พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง,
พระวิภาควฑูคและพระยาประชาติพบริบาล ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ลงวันที่ ๒๕
กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๕.

^๒หจข., เอกสารกระทรวงเกษตรธิการ รัชกาลที่ ๕ หมายเลข กษ.
๓.๓/๑๐ หนังสือของพระยาวรเศรษฐีคาวุธ พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง
พระวิภาควฑูค และพระยาประชาติพบริบาล กราบบังคมทูล รัชกาลที่ ๕ ลงวันที่ ๕
พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๕.

. . . กติซึ่งวิวาทแย่งชิงกันในจังหวัดนี้ ตามประเภทในเลข ๑ นั้น (เลข ๑ หมายถึงลักษณะที่หนึ่ง...ผู้เขียน) มีวิธีที่จะไต่สวนเป็นความนำโรงให้แลไปไต่โดยมาก ที่จะเป็นถึงกับมีสำนวนก็คงจะนอกราย แต่ลักษณะพิจารณาตามประเภทในเลข ๒ นั้น (เลข ๒ หมายถึงลักษณะที่สอง...ผู้เขียน) เป็นการยากลำบากมากเพราะเหตุว่ามีตราของอันถูกต้องตามพระราชบัญญัติของสี่หลักฐานอื่นประกอบจึงจะเป็นการพอแก่ทางที่จะยกขึ้นพิพากษาคัดสินไต่ . . .^๑

แม้ว่า กรรมการตรวจตัดสินความนาจะมีความยุ่งยากใจ การระงับการวิวาทคดีความเรื่องที่น่าก็ไต่ผลบ้าง อย่างไรก็ตามขอบเขตอำนาจในการพิจารณาพิพากษาคดีของกรรมการชุดนี้มีเพียงบริเวณเขตคลองบริษัทที่ซุกเท่านั้น แต่เนื่องจากปัญหาวิวาทแย่งชิงที่น่ามีใ้มีอยู่เฉพาะบริเวณนี้ ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระราชดำริว่าควรขยายขอบเขตอำนาจของกรรมการในการไต่สวนแลตัดสินคดีออกไปในบริเวณอื่น ๆ ด้วย พระองค์จึงทรงมีพระราชหัตถเลขาพระราชทานอำนาจแก่คณะกรรมการตรวจตัดสินความนา ลงวันที่ ๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๕
ว่า

. . . ด้วยได้ทราบจากบริษัทซุกคลองแลผู้อื่น ๆ กล่าวว่า ที่ในคลองซุกใหม่แถบนี้มีผู้รายชุกชุมมาก แลการแย่งชิงที่น่ากันก็ยังเป็นไปอยู่เสมอ ส่วนการที่จะระงับผู้รายนั้น กระทรวงพระนครบาลรับที่จะจัดพลตระเวนออกไปตั้งรักษา รังับการนี้แล แต่การที่จะระงับวิวาทแย่งชิงที่น่ากันแขวงนั้นรุ่งฎีกาเท่านั้น ส่วนคดีที่วิวาทแย่งชิงที่น่ากันในตำบลอื่นซึ่งไม่ไต่รองฎีกาหาไต่สั่งให้กรรมการพิจารณาว่าควยไม่คงจะไปรองฟ้องจากลวกันยังโรงศาลตามธรรมเนียม บัดนี้การวิวาทแย่งชิงที่น่ากันมีมากขึ้น จะตองรับจัดการระงับเสียให้เบาบาง เพราะฉะนั้นให้กรรมการตรวจตัดสินเรื่องนี้ มีอำนาจพิจารณาไต่สวนแลตัดสินคดีที่น่าวิวาทกันในท้องที่ทุ่งแสนแสบ หมู่คลองบริษัทไต่ตลอดตั้งแต่บัดนี้. . .^๒

^๑ เรื่องเดียวกัน.

^๒ เรื่องเดียวกัน, พระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ ๕ ถึงกรรมการตรวจตัดสินเรื่องนา ลงวันที่ ๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๕.

แม้จะขยายบริเวณการพิจารณาคดีของคณะกรรมการตรวจคัดสรรความนาออกไป กรรมการไม่สามารถปฏิบัติจนได้เพียงพอที่จะระงับปัญหาการวิวาทเกี่ยวกับที่นาได้ เพราะปัญหานี้ไม่ได้เกิดขึ้นเฉพาะบริเวณเขตคลองบริษัทในทุ่งหลวงและทุ่งแสนแสนเท่านั้น แต่ยังปรากฏในเขตคลองอื่น ๆ เช่น ที่นาบริเวณคลองอุดมชลจร และที่นาบริเวณไกลจากฝั่งคลองก็วิวาทแย้งชิงกันเป็นอันมาก ศาลสถิตย์ยุติธรรมยังไม่ได้คัดสรรให้สิ้นสุดลงไป เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีจึงทูลเกล้าฯ เสนอว่าควรจะขยายอำนาจการพิจารณาพิพากษาคดีของคณะกรรมการตรวจคัดสรรความนาออกไปในบริเวณอื่น ๆ อีกด้วย^๑

ความจำเป็นในการขยายอำนาจการพิจารณาพิพากษาคดีเพิ่มมากขึ้นเมื่อเกี่ยวข้องกับคนในบังคับฝรั่งเศส ดังที่ทราบกันคืออยู่แล้วว่า หลังจากสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ. ๒๓๘๘ ศาลกงสุลมีอำนาจพิพากษาคดีที่เกี่ยวข้องกับคนในบังคับของตน เมื่อคนในบังคับต่างประเทศเข้ามาจับจองที่ดิน ปัญหากระทบกระทั่งเรื่องที่ดินระหว่างคนไทยกับคนในบังคับต่างประเทศปรากฏอย่างมากมาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งคนในบังคับฝรั่งเศส มองซิเออร์ ฮาร์คูแอง กงสุลฝรั่งเศสในขณะนั้นไม่สามารถคัดสรรปัญหาการวิวาทเรื่องที่ดินได้ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้กราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๒๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๘ ว่า

. . . มองซิเออร์ ฮาร์คอน ทูลว่าทุกวันนี้คนในบังคับฝรั่งเศสกับคนในบังคับสยามพองกันด้วยเรื่องที่ดินเป็นอันมาก มองซิเออร์ ฮาร์คอน มีความหนักใจเป็นการมีคู่ไม่รูเหตุตราจองชนิดไรเป็นถูก จะคัดสรรไปเกรงจะผิดกฎหมาย . . . มองซิเออร์ ฮาร์คอน อยากจะส่งความที่ศาลกงสุลฝรั่งเศสมาให้หาพระพุทธรเจ้าช่วยชำระคัดสรรให้เป็นการแล้วไปตามยุติธรรม ไหมว่าคนในบังคับฝรั่งเศสด้วยกัน

^๑ เรื่องเดียวกัน, พระราชหัตถเลขาของ รัชกาลที่ ๕ ถึง กรรมการตรวจคัดสรรเรื่องนา ลงวันที่ ๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๘.

หรือคนฝ่ายสยามกับคนในบังคับฝรั่งเศสก็จะต้องมาทั้งสิ้น. . .^๑

เมื่อมองซิเออร์ บารูแอ็ง แจ้งความจำนงมาเช่นนี้ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีถือเป็นโอกาสที่จะป้องกันคนที่คนไทยจะเข้าไปเป็นเกณฑ์ในบังคับฝรั่งเศส โดยแสดงความคิดเห็นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

. . . คนในบังคับสยามหันไปหาอำนาจฝรั่งเศสด้วยการวิวาทแย่งชิงที่นาซึ่งกันและกันเป็นคนเหตุ คู่กันตกไปเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสแล้วถูกล้อมการวิวาทแย่งชิงที่นาถึงกับถูกลมรุมรุกตีฟันหรือโรงนาคนฝ่ายสยามด้วยความกำเริบก็มีอยู่เนือง ๆ ตามองซิเออร์ บารูแอ็ง มอบความมาให้ชำระแล้วเห็นด้วยเกล้าว่า พอจะรับการคืนคืนคนฝ่ายสยามที่วิ่งไปเป็นเกณฑ์ในบังคับฝรั่งเศสใดคราวหนึ่ง จะเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองอยู่ควย. . .^๒

เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้ปรึกษากับคณะกรรมการตรวจตัดสินความนาในเรื่องนี้ คณะกรรมการเห็นว่าควรรับพิจารณาคดี ๗ เรื่องที่กึ่งสุดฝรั่งเศสจะส่งมา^๓ อย่างไรก็ตามเมื่อเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีส่งคดีดังกล่าวมายังคณะกรรมการตรวจตัดสินความนา เมื่อวันที่ ๒๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๕^๔ คณะกรรมการปฏิเสธที่จะรับพิจารณาคดีความเหล่านี้ โดยอ้างเหตุผลว่าอยู่นอกเหนืออำนาจเพราะขอบเขตการพิจารณาพิพากษาคดีของกรรมการคณะนี้มีอยู่เฉพาะบริเวณทุ่งหลวงเท่านั้น นอกจากนี้การที่จะรับพิจารณาคดีเกี่ยวกับคนในบังคับต่างประเทศนั้นต้องยื่นเรื่องราว

^๑ หจข., เอกสารกระทรวงเกษตราธิการ รัชกาลที่ ๕ หมายเลข กษ. ๓.๓/๑๒ หนังสือของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี กราบบังคมทูล รัชกาลที่ ๕ ลงวันที่ ๒๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๕.

^๒ เรื่องเดียวกัน.

^๓ เรื่องเดียวกัน.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หนังสือของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ถึง พระยารวเรศ-ศักดิ์การุญ พระยาประชาติพิริบาล พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง และพระวิภาค-ภูวดล ลงวันที่ ๒๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๕.

ผ่านมาทางกระทรวงต่างประเทศก่อน^๑

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นด้วยกับเหตุผลของ คณะกรรมการตรวจตัดสินความนา พระองค์ทรงแสดงพระราชดำริว่า เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ได้ตกลงกับกงสุลฝรั่งเศสแล้ว ควรหาหนทางแก้ไขโดยทรงมีพระราชหัตถเลขาพระราชทานมายัง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีว่า

... ส่วนการซึ่งจะตกลงอย่างไรกันกับฝรั่งเศสในเรื่องที่พระยาสุรศักดิ์ ใ้รับไว้แล้วว่าจะชำระความ ตกอยู่ในความคิด ม. ยัคมินส์ รับไปคดีอยู่ ส่วนกรรมการที่จะควรขยายอำนาจออกไปกว้างเพียงใด ถ้าจะคิดตั้งใหม่ อย่างใด ตกอยู่ในนาที่กรมหมื่นมเหศวรเสนาและพระยาสุรศักดิ์เอง บัดนี้มาเกิดเรื่องรักกันขึ้นเช่นนี้ ครั้นจะเขียนหนังสือตักเตือนไปทุกหนทุกแห่ง ก็เห็นว่าเวลาจะหมดไป การก็จะชวอยู่อีก ในกรมหมื่นสมมุต เชิญ กรมหมื่น มเหศวรเสนา พระยาสุรศักดิ์มนตรี ม. ยัคมินส์ ไปพร้อมกันที่ศาลาว่าการต่างประเทศ กับกรมหลวงเทเวศร์ เอาจคหมายนอานให้ฟัง ขอให้ช่วยกันคิดว่าควรจะทำ ประการใด. . .^๒

ในที่สุด พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วังไชยประการ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมเหศวรเสนา และ มงสิเออร์ ยัคมินส์ ได้มาปรึกษาหารือกันที่กระทรวงต่างประเทศ มงสิเออร์ ยัคมินส์ ได้เสนอวิธีการที่จะแก้ไขปัญหานี้ สองประการ คือ ประการแรก พระราชทานอำนาจในการพิพากษาคดีแก่คณะกรรมการตรวจตัดสินความนาเกี่ยวกับปัญหาที่ดินทั่วพระราชอาณาจักร อีกประการหนึ่ง

^๑ เรื่องเดียวกัน, หนังสือของพระยาราชเสนาเสนาบดี พระยาอินทราธิบดี— สิทราชรองเมือง พระวิภาคภูบาล และพระยาประจักษ์ศิลปาคม ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ลงวันที่ ๒๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๕.

^๒ เรื่องเดียวกัน, พระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ ๕ พระราชทานเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ลงวันที่ ๓ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๕.

ขยายอำนาจของคณะกรรมการในการพิพากษาคดีเฉพาะบางเขต^๑ ที่ประชุมตกลง
เลือกข้อเสนอที่สอง เพราะไม่กว้างเท่ากับงานของกระทรวงยุติธรรมซึ่งทำหน้าที่
พิจารณาคดีทั่วประเทศอยู่แล้ว อีกประการหนึ่งการขยายอำนาจเฉพาะบางเขตนั้น
เป็นภาวะชั่วคราวซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงอาจออกประกาศเลิกได้เมื่อใดก็ได้ตาม
ความเหมาะสม ด้วยเหตุนี้ คณะกรรมการตรวจตัดสินความนาจมีอำนาจพิพากษา
คดีได้ในเขตมณฑลกรุงเทพฯ มณฑลกรุงเก่าและมณฑลปราจีนบุรี ตามประกาศลงวันที่
๒๒ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๕^๒

จะเห็นได้ว่า อำนาจในการพิพากษาคดีของคณะกรรมการขยายขอบเขต
ออกไปมาก อย่างไรก็ตามผลงานของคณะกรรมการไม่เป็นที่น่าพอใจมากนักและ
ไม่สามารถระงับปัญหาการวิวาทเรื่องที่น่าได้โดยเด็ดขาด เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี
ได้มีหนังสือกราบทูลสมเด็จพระเจ้านั่งเกล้าฯ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ว่า

. . . ฝ่ายบริษัซึ่งเป็นผู้ได้รับพระบรมราชานุญาตก็ได้ร้องชี้ชัดข้อในคำตัดสิน
ของกรรมการอีกหลายข้อ ราษฎรผู้ระงับก็ยังไม่ยอม ยังไม่ใคร่รับผลตามคำ
ตัดสิน ฝ่ายราษฎรผู้ที่เราถือที่น่าของผู้แพ่คดีก็ได้รับความเดือดร้อนที่ต้องถูกขับ
ไล่ออกจากที่ใดทำไว้ในนามบริบูรณ์เต็มที่อยู่. . .^๓

นอกจากจะแต่งตั้งคณะกรรมการตรวจตัดสินความนาจเพื่อระงับคดีวิวาท
เรื่องที่น่าแล้ว พระเจ้านั่งเกล้าฯ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัยกับเจ้าพระยาสุรศักดิ์-
มนตรี ก็หาวิธีการที่จะหาทางระงับปัญหาเรื่องที่น่าให้เรียบร้อยโดยจะเปลี่ยนใบ
จองและใบเหยียบย่ำเป็นตราแดง ส่วนนาที่มีปัญหาวิวาทแย้งซึ่งกันให้ทำตราแดงไว้

^๑ เรื่องเดียวกัน, บันทึกเสนอของ มองซีเออร์ ยัคมินส์

^๒ เรื่องเดียวกัน, ประกาศขยายอำนาจกรรมการพิเศษระงับความเรื่องที่น่า

^๓ หจข., เอกสารกระทรวงเกษตรธิการ (ใหม่) แผนหนังสือเก่า
เล่ม ๘๖ เรื่องที่ ๓๘๘๑ หนังสือของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี กราบทูล พระเจ้านั่งเกล้าฯ
กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ลงวันที่ ๑๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๕.

ก่อน เมื่อได้ตัดสินเป็นของผู้ใดจึงมอบให้ และห้ามนำคดีเก่าเมื่อได้รังวัดเสร็จแล้ว มาฟ้องร้อง^๑

คณะกรรมการตรวจตัดสินความยังคงปฏิบัติหน้าที่เรื่อยมาจนกระทั่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ยุบกระทรวง เกษตรพาณิชย์การ เป็นกรมเกษตรการ ขึ้นกับกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ด้วยเหตุผล ที่ว่า "ราชการในกระทรวงเกษตรพาณิชย์การ ซึ่งมีอยู่ทุกวันนี้เป็นหน้าที่กระทรวงพระคลัง โดยมาก"^๒ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี จึงกราบบังคมลาออกจากตำแหน่งเสนาบดี กระทรวงเกษตรพาณิชย์การ เมื่อวันที่ ๑๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๕ ในขณะที่เดียวกันได้มีการยกเลิกคณะกรรมการตรวจตัดสินความนา ในวันที่ ๒๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๕ ให้กระทรวงยุติธรรมทำหน้าที่พิจารณาพิพากษาคดีต่อไป^๓

จากการที่มีพระบรมราชโองการให้ยุบกระทรวงเกษตรพาณิชย์การซึ่งทำหน้าที่ จัดการเกี่ยวกับที่นาทั้ง ๆ ที่กำลังมีปัญหาการวิวาทที่ดินนั้น แสดงให้เห็นว่ารัฐบาลไม่ได้ สนใจที่จะแก้ไขปัญหานั้นอย่างจริงจัง กรมเกษตรการขึ้นอยู่กับกระทรวงพระคลังมหา- สมบัติ จนกระทั่งวันที่ ๒ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๒ จึงทรงมีพระบรมราชโองการให้จัด ตั้งกระทรวงเกษตรการขึ้นเพื่อจัดการเรื่องที่ดินโดยเฉพาะ^๔

^๑ หจข., เอกสารกระทรวงเกษตรการ รัชกาลที่ ๕ หมายเลข กษ. ๓.๓/๑๐ พระหัตถเลขาของพระเจ้าอนงยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย กราบบังคมทูล รัชกาลที่ ๕ ลงวันที่ ๑๕ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๕.

^๒ เสถียร ลายลักษณ์ (รวบรวม), กฎหมายประจำศก เล่ม ๑๕, "ประกาศ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี กราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่ง ลงวันที่ ๑๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๕" หน้า ๒๖๕ - ๖.

^๓ เล่มเดียวกัน, "ประกาศเลิกกรมการพิเศษชำระความนา ลงวันที่ ๒๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๕" หน้า ๒๘๕ - ๖.

^๔ หจข., เอกสารกระทรวงเกษตรการ (ใหม่) แผนกสารบรรณ เล่ม ๑ เรื่องที่ ๑ พระราชหัตถเลขาของ รัชกาลที่ ๕ พระราชทานพระเจ้าอนงยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย ลงวันที่ ๒ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๒.